

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: _____ **Könül Təvəkkül qızı Abdullayeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Vilayət Həsən oğlu Əliyev

Sumqayıt – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. QLOBALLAŞMA DÜNƏN VƏ BU GÜN	14
1.1. Qloballaşma fenomeni haqqında.....	14
1.2. Milli mədəniyyət və qloballaşma.....	17
1.3. Qloballaşmanın dilə təsiri.....	28
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR DÖVRDƏ LEKSİK YOLLA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ	40
2.1. İnformatika sahəsində leksik-semantik zənginləşmə.....	46
2.2. İqtisadiyyat sahəsində leksik-semantik zənginləşmə.....	57
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÖZLƏŞMƏ MEYİLLƏRİ	73
3.1. Alınmaların dildəki mövqeyi.....	78
3.2. Özləşmə haqqında ümumi məlumat və özləşmə prosesinin aparılma yolları.....	103
NƏTİCƏ	115
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	119

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müstəqil Azərbaycan dövləti öz suverenliyini və dövlətçiliyini möhkəmləndirərək, müəyyən sosial, siyasi və iqtisadi dəyişiklikləri həyata keçirir. Artıq respublikamız sürətlə inkişaf edən, milli maraqları əsas götürən sivil, demokratik, tolerant bir dövlətdir.

Azərbaycan dövlətinin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd və hədəflərdən biri dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü kimi beynəlxalq aləmdə gedən inteqrasiya proseslərində yaxından iştirak etmək, xarici ölkə, beynəlxalq və regional qurumlarla hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafına nail olmaq və bununla da öz milli maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Dövlətimizin xarici siyasəti dünya ölkələri ilə əlaqələr yaratmaqla bərabər həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirməyi, həm də respublikanın iqtisadiyyatının, elminin, mədəniyyətinin inkişafını tələb edir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin, həqiqətən, dövlət dili və diplomatik dil kimi işlədilməsinə, kargüzarlıq üslubunun inkişafına real zəmin yarandı. Azərbaycan dili bədii, elmi və fəlsəfi dil kimi nə qədər zəngin olsa da, siyasət dili olaraq və ən başlıcası isə dövlət dili kimi inkişafı üçün dövlət qayğısı zəruri idi. Bir çox ağır və dolaşlıq məsələlərin hər zaman öhdəsindən gəlməyi bacaran ümummillə liderimiz Heydər Əliyev xalqın və dilin rifahını düşünərək olduqca yerinə düşən, zamanında bir neçə qanun və fərman imzalayaraq bu problemin də aradan götürülməsinə nail olmağa çalışmışdır.

Demokratik Azərbaycan Respublikasının yaranması, inkişafı və formalaşmasında mütərəqqi rolunu oynayan Ulu Öndərimiz Azərbaycan dilini də müstəqil inkişaf yoluna çıxartdı, onun çiçəklənməsinə lazım olan bütün imkanları yaratdı:

12.11.1995-ci il tarixində qəbul edilmiş Konstitusiyamızın 21-ci maddəsində dövlət dili olaraq Azərbaycan dili qeyd edildi.

18.06.2001-ci il - “Dövlət dilinin tətbiq edilməsi işinin təkmilləşdirilməsi barədə” fərman;

04.07.2001-ci il - “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dili Komissiyasının Tərkibinin təsdiqi haqqında” sərəncam;

09.08.2001-ci il - “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman (Bu fərmana görə hər il 1 avqust Azərbaycan dili və əlifbası günü kimi qeyd olunur);

30.09.2002-ci il - 3 fəsil, 20 maddədən ibarət olan “Dövlət dili haqqında” qanun;

02.01.2003-cü il - “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında” fərman məhz H.Əliyevin imzasını daşıyır.

Azərbaycan dili Azərbaycan ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir.

Ümummillə liderimiz tərəfindən verilmiş dil haqqında bütün fərman və sərəncamlar mühüm yer tutmaqdadır. Bu fərman və sərəncamların Azərbaycan tarixində, cəmiyyətdə üstün əhəmiyyətə malik olduğu əyani şəkildə sübuta yetirildiyi üçün Azərbaycan xalqı tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiyasında qloballaşma prosesinin önəmli rolu vardır. Dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərində demokratikləşmə prosesinin səviyyəsi başqa parametrləri ilə yanaşı, eyni zamanda həmin ölkədə qloballaşma indeksinin səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Onda qarşıya belə bir sual çıxır. Qloballaşma nədir və nə zaman başlayıb? İctimai həyatdakı digər proseslərlə necə əlaqəlidir? Bu sualların bir-birindən fərqli müxtəlif cavabları mövcud olsa belə, “qloballaşma” terminini hamı tərəfindən qəbul olunmuş şəkildə ifadə edən baxışlar sistemi hələ formalaşmayıb [91, s.347]. Akademik Ramiz Mehdiyev “Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar” kitabında qeyd edir ki, qloballaşma tək-cə ictimai şüurun dərk edilməsi baxımından deyil, həm də elmi tədqiqatlar üçün çətin mövzulardan biri sayılır. Müəllif fikrini belə əsaslandırır: “*Azərbaycanın inkişaf perspektivində qloballaşmanın yeri, cəmiyyətin bu prosesə adaptasiyası, lokal və regional problemlərin həllinə qloballaşma prosesinin müsbət və mənfi təsirləri tam şəkildə öyrənilməyib*”. Akademik hesab edir ki, dövlətin inkişaf modeli müəyyən olunarkən dünyada gedən proseslərin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir [93, s.348].

Qloballaşma prosesinin yeni hadisə olmadığı hamımıza məlumdur. Bəşəriyyət həmişə inteqrasiya etməyə, tək bir siyasi və eyni zamanda iqtisadi mühitin hissəsi olmağa çalışmışdır. Tarixə nəzər salsaq, bir neçə dövlət xadiminə, yaxud sərkərdəyə öz hərbi-siyasi gücünü müxtəlif qitələrə genişləndirmək imkanı verilmişdir. Yer üzərində geniş yayılmış 3 əsas dinin (İudaizm, Xristianlıq, İslam) yaradılmasını elə bir növ qlobal inteqrasiya hesab etmək olar.

Dünya dövlətlərində qloballaşmaya münasibət heç də bir mənalı deyil. Bəzi dövlətlər qloballaşmaya “qərbləşmə” kimi baxır və odur ki, bu prosesə fəal müqavimət göstərmək yolunu seçmişlər. Bəziləri isə dərk edirlər ki, qloballaşmaya və modernləşməyə müqavimət göstərməklə inkişafa getmək mümkün olmayacaqdır. Qloballaşmanın mənfi nəticələrindən xilas olmaq üçün ancaq inkişafın milli strategiyasını dərk edərək münasibət bəsləmək, bu strategiyanı dəqiq təsəvvür etmək və başa düşmək lazımdır.

Qloballaşmaya qarşı olanların (S.Hantinqton, P.Berqer və s.) fikirləri ilə müəyyən qədər razılaşmaq olar. Onlar qloballaşmanın milliliyi məhv etdiyi düşüncəsindədirlər. Həqiqətən də, elm və texnika sürətlə inkişaf etdikcə, inteqrasiya prosesi güclənir və bu milli adət-ənənələrin, dəyərlərin qorunub saxlanılmasına mənfi təsir göstərir. Hər bir xalqın milli dəyərləri, özünəməxsus adət və ənənələri vardır və bu dəyərlərin qorunması vəzifəsi də elə aid olduğu xalqa məxsusdur.

Ölkəmiz qlobal dünyanın bir hissəsi olduğunu yaxşı dərk edir. Odur ki, Şərqi məxsus mentallığını, milli adət-ənənələrini, tarixini qoruyaraq, qərbin uğur və nailiyyətlərindən istifadə etməklə inkişaf xətti üzrə irəliləməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu, düşünülmüş strateqiyaadır.

Qoruyub saxlamalı olduğumuz dəyərlərdən biri və demək olar ən əsası, bizə atababalarımızdan miras qalan mənəvi sərvətimiz olan doğma dilimizdir. Azərbaycan dili tarixin keşməkeşli yollarından keçmiş, bir çox təsirlərə məruz qalmış, dəyişmiş, inkişaf etmiş, zənginləşmişdir.

Cəmiyyətdəki dəyişmələr, əsasən, ünsiyyət vasitəsi olan dilə təsir göstərir. Bütün inkişaf etmiş dillərdəki kimi, müasir Azərbaycan dilində də söz yaradıcılığı prosesi davam etməkdədir.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydalarından biri və belə demək mümkünsə, ən birincisi sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesidir. Leksik yolla söz yaradıcılığının bir-birindən fərqlənən altı üsulu vardır: dialekt və şivələr hesabına, alınma sözlərin hesabına, yeni məna kəsb etmək hesabına, fonetik şəklın dəyişməsi ilə, düzəltmə və ya mürəkkəb sözlərin sadələşməsi və kalka hesabına söz artımı [98, s.121]. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlərin yaranması prosesi nə qədər aktiv olsa da, son dövrlər dilin leksik qatının alınmalar hesabına zənginləşməsi daha üstünlük təşkil edir.

Qloballaşma şəraitində rəsmi-dövlət strukturlarında ana dilimizə göstərilən münasibət alınmalardan ehtiyatlı və məsuliyyətli istifadəni tələb edir. Son vaxtlar mətbuat səhifələrinə yol tapan bir sıra alınmaların bolluğu publisistik üslubun aydınlıq, kütləvilik, anlaşılqlılıq kimi əsas xüsusiyyətlərini kölgə altına alır. Bir çox sözlərin dilimizdə qarşılığının olmasına baxmayaraq bəzən onlardan istifadə olunmur. Hətta nümunələrlə göstərə bilərik ki, qarşılığı ilə işlətmək meyilləri dəb halını almışdır. Məsələn: anket – sorğu, deputat – millət vəkili, effektiv – təsirli, struktur – quruluş, kvorum – yetərsay, auksion – hərrac, petrol – neft, proyekt – layihə, embarqo – qadağa və s. Bəzi alınmaların qarşılığı yoxdur, məsələn: menecer, internet, kartric, kart, kampus, kompüter, klaviatura, media, menyu, modem, moderator, monitor, motodrom, disk, disket, depozit, lisey, onlayn, plata, printer, raund, render, stəndap, stiker, summativ, transfer və s. Bu sözlərin əksəriyyəti beynəlmiləl sözlərdir.

Əlbəttə, dillər arasında qarşılıqlı əlaqə təbii bir haldır və bu proses uzun illər bundan əvvəl də davam etmişdir, lakin hər hansı anlayışın milli dilimizdə qarşılığını tapmadan onu kor-koranə alınma ilə əvəz etmək dilimizin lüğət tərkibini korlayır. Alınmaların dilimizə sürətli axını milli dili sıxışdırır, onun istifadə dairəsini daraldır. Bunu önlemək üçün neologizmləri dilin lüğət fonduna daxil etməmişdən öncə həmin sözə, ifadəyə daha yaxın, daha uyğun milli sözlər tapmaq və yaxud kalka (tərcümə) üsulundan istifadə ilə yaranan yeni sözləri leksikona daxil etmək məqsədəuyğundur.

Son illərdə ölkəmizdə baş verən, şüurları sarsıdan, heyrətləndirən müxtəlif səpkili dərin dəyişikliklər, günü-gündən genişlənən kütləvi kommunikasiya şəbəkəsi, mətbuat və söz azadlığı qloballaşma prosesinin təsiridir. Onu da qeyd etmək lazımdır

ki, qloballaşma müxtəlif elm sahələrinin diferensiallaşma və inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq yeni tədqiqat sahələrinin formalaşması, yeni məfhumların və bu məfhumlara müvafiq termin-sözlərin və birləşmələrin yaranmasına da səbəb olur. Məlumdur ki, bizi əhatə edən həyat sferamızın bütün sahələrində baş verən keyfiyyət dəyişmələri birbaşa və ya dolayısı ilə dildə öz əksini tapır. Yeni-yeni söz və ifadələr əmələ gəlir, mövcud sözlər yeni birləşmələr daxilində müxtəlif mənə dəyişikliklərinə uğrayır, bəzi söz birləşmələrinin ilkin mənası genişlənir və ya daralır. Məsələn: qurum (təşkilat), birlik (Gənclərə Yardım Birliyi), cəmiyyət (cəmiyyətin sosial sferası, müxtəlif sosial birlik formaları, sosial qruplar və etnik birliklər) arasında qərarlaşmış olan nisbi sabit əlaqələr sistemi təşkil edir. İctimai həyatımızda baş verən bütün dəyişikliklər dildə öz əksini tapır.

Əlbəttə ki, dil normalarında baş verən dəyişmələri, təkmilləşmələri yalnız sırf qloballaşmanın təsiri kimi izah etmək, bu faktı hökm kimi irəli sürmək və birmənalı şəkildə qəbul etmək olmaz. Bilirik ki, dil sabit qalmır, cəmiyyətdəki dəyişikliklər onun inkişafına, təkmilləşməsinə səbəb olur və Azərbaycan dili yarandığı vaxtdan tarixin müxtəlif mərhələlərində bu inkişaf yolunu keçmişdir. Sadəcə olaraq, qloballaşma informasiya vermək və almaq üçün dünyanın hər hansı bir dilinə aktualıq qazandırarsa, digər milli dillər informasiya alıb-vermək rəqabətində həmin dilin qarşısına çıxma bilməkdə çətinlik çəkirlər. Bu da şifahi nitqdə varvarizmlərin artmasına səbəb olur, çox vaxt dildə paralelliyə gətirib çıxarır. İstər yeni yaranmış termin-sözlər, istər vaxtilə arxaik saydığımız, bu gün isə ikinci dəfə işlənmək şansı qazanan söz və ifadələr, istərsə də alınma sözlər hesabına dilimizin leksikasında baş verən proseslərə nəzər saldıqda ilk öncə onların tənzimlənməsinə və müəyyən normaya salınmasına ehtiyac olduğunu görə bilərik. Şübhəsiz ki, dildaxili və dilxarici amillərlə əlaqədar adlandırma oriyentasiya baxımından rəngarəng olan, lakin yeniliyin hansı yollarla reallaşması baxımından lüğət tərkibinin vəzifəsi sayılsa da, onların unifikasiya və kodifikasiyası, düzgün araşdırılaraq fərqləndirilməsi dilçilərin üzərinə düşür. Məhz belə bir qlobal prosesdə dildə baş verən hadisələri izləmək, onları toplayıb araşdırmaq zərurəti, uzun illərdən bəri qazandığımız nailiyyətlərdən

ən vacib və əhəmiyyətli olan müstəqilliyimizin dildəki təzahürünün izlənməsi əsas vəzifələrimizdən biridir.

Müxtəlif maneələri dəf edərək inkişaf edib formalaşan dilimizin tarixini araşdırdıqda maraqlı faktlar ortaya çıxır. Dildə hər bir ictimai-siyasi quruluşun izlərini görmək mümkündür. Məhz bu baxımdan qloballaşma dövründə dilimizin leksik-semantik zənginləşməsini araşdırmaq, tədqiqatçı gözü ilə qiymətləndirmək mövzumuzun aktuallığını səciyyələndirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. İşin əsas obyektı dilin leksik qatıdır. Qloballaşma dövründə dildə baş verən yeniliklər araşdırılmış və müvafiq olaraq sahələrə ayrılmışdır. Tədqiqatın birbaşa predmetini isə sözlərin leksik semantikasi təşkil edir. Burada məna genişlənməsi, məna daralması, dilin alınmaların və özləşmə meylinin köməyi ilə zənginləşməsi nəzərə alınmışdır. Müasir dövrdə terminlərin dilə sürətlə daxil olması nəticəsində yaranan termin omonimliyi və sinonimliyidə tədqiqatın predmetlərindən biri kimi hesab oluna bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində leksik-semantik zənginləşməsini araşdırmaq, öyrənməkdir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatındakı dəyişikliklər dilin daxili inkişaf qanunlarına, onun leksik qatının, o cümlədən terminologiyanın yeniləşməsinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Respublikamızda, eyni zamanda bütün dünyada baş verən dəyişikliklər dilimizə müxtəlif istiqamətlərdən təsir göstərir. Elmi və mədəni səviyyədə inkişaf, perspektivli ölkələrə inteqrasiya müxtəlif yeni sözlərin və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Dilimizə yeni daxil olmuş neologizmlərin bir çoxu əvvəl mətbuatda, əsərlərdə (elmi və bədii) işlənir və yalnız müəyyən vaxtdan sonra ümumişəklilik qazanır. Məsələn: referendum, internet, brend, kreativ və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü lüğət tərkibində təxminən 90000 söz yer almışdır. Deməli, müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. Müasir Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi, zənginləşməsi son dövrlərə qədər dəfələrlə araşdırılmış və tədqiq edilmişdir. Bu dissertasiya işində isə məqsəd son illərdə - qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin leksik-semantik yolla zənginləşməsini araşdırmaqdan ibarətdir.

Qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr ön plana çəkilir:

- İlk növbədə qloballaşma fenomenini araşdırmaq, bu mövzunu tədqiq edən alimlərin qloballaşma haqqında fikirlərini çatdırmaq, qlobalistlər və antiqlobalistlərin mülahizələrini analiz etmək;
- Qloballaşmanın cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatına təsirini göstərmək;
- Qloballaşma şəraitində dildə, dilin leksik qatında baş verən dəyişiklikləri, dilə sürətlə daxil olan neologizmləri lüğətlərdən, dövrü mətbuatdan araşdırmaq və bu faktları nümunələrlə sübuta yetirmək;
- Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilə daxil olan sözlərin, milli dildə qarşılığı olsa da, əcnəbi dildə olan versiyanın işlənməsinin dilin təmizliyinə xələl gətirdiyini sübuta yetirməyə çalışmaq;
- Dilə yeni sözlərin axın etməsində televiziya, radio və mətbuatın böyük rolunu, təsirini göstərmək;
- Cəmiyyət üzvlərinin leksik və qrammatik normalara riayət etməsi üçün öz dilində mövcud olan hər bir sözün, söz birləşməsinin mənasını bilməyin vacibliyini nəzərə çatdırmaq;
- Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarını işıqlandırmaq, ictimai həyatda baş verən dəyişmələrin dilə təsiri və bunun nəticəsində dildə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinin səbəblərini göstərmək;
- Milli münasibətlərin harmonik inkişafında və millətlərarası ünsiyyətin möhkəmlənməsində dilimizə göstərilən qayğı ilə bağlı Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan fərman və sərəncamların rolunu aydınlaşdırmaq; dilimizin qorunması və daha da təkmilləşdirilməsi məsələlərini elmi dəyərlər əsasında şərh etmək;
- Azərbaycan dilində işlənən terminlərin dilin lüğət tərkibində yerini və çəkisini müəyyənləşdirmək, onların formalaşma və inkişaf istiqamətlərini göstərmək; kütləvi informasiya vasitələrində kütləvilik qazanma səbəbləri ilə yanaşı müxtəlif elm sahələrinə aid terminləri araşdırmaq və sistemləşdirmək, terminlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olmasında kalka və tərcümənin rolunu aydınlaşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın mənbə və üsulları müəyyənləşdirilərkən kontekstual təhlilə üstünlük verilmiş, sözlərin mənası müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuş, Azərbaycan Respublikasında və xaricdə çap olunan ayrı-ayrı mənbələrdən istifadə olunmuşdur. Dil faktları baxımından fərq qoymadan ölkəmizdə dərc olunan mətbuatdan istifadə etməklə kütləvi informasiya vasitələrinə (KİV) də mənbə kimi istinad edilmişdir. Həmçinin müxtəlif elmi ədəbiyyat, ayrı-ayrı sözlüklər, izahlı lüğətlər və mövcud olan bir çox mənbədən, obyektiv baxış bucağı altında müqayisəli-qarşılaşdırma və kontekstual təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qloballaşma sosial bir fenomendir və cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir.
- Qloballaşma ölkələri müəyyən qədər yaxınlaşdırır.
- Qloballaşma cəmiyyətlə bir başa sıx bağlı olduğu üçün dildən də yan keçmir, ona müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir.
- Yeni texnoloji vasitələr ədəbi dilin inkişafına, xüsusən də onun leksik qatının zənginləşməsinə böyük təsir göstərir.
- Texnologiya ilə bağlı termin və terminvari sözlərə kompüter, mobil telefon, telekommunikasiya və digər texnoloji sistem adları daxildir.
- Həyatımızın geniş sahələrini əhatə edən terminlərin bir hissəsi mədəniyyətlə (musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, memarlıq, nəşriyyat-poliqrafiya və s.) əlaqəlidir.
- Dildə mövcud olan sözyaratma modelləri əsasında düzələn neologizmlər leksik qatın müəyyən hissəsini təşkil edir. Sözyaradıcılığı dilin leksik qatının fasiləsiz çoxalmasına xidmət edir.
- Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr, idxal-ixrac prosesləri sürətləndikcə, dünya bazarına yeni məhsullar təqdim olunduqca, dildə müəyyən dəyişikliklərin olması, yeni terminlərin və sözlərin yaranması təbii prosesdir.
- Terminşünaslıqda ümumişlək sözlərlə terminlər arasında olan omonimlik sıx rast gəlinən hadisədir. Lakin qloballaşma şəraitində alınmaların dilə axını sürətləndikcə, terminlər arasında da omonimliyin artmasının şahidi oluruq.

- Araşdırmalar göstərir ki, hər hansı dil məqsədsiz şəkildə digər dildən söz almır və bütün dillərdə mövcud olan alınma sözlər müəyyən ehtiyacdən, tələbatdan irəli gəlir.

- Leksik vahidlərin yaradılmasında kalka üsulundan da istifadə olunur. Tərcümə zamanı qarşılıqlı təsirdə olan dillərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşundakı uyğunluq və fərqlər mütləq nəzərə alınmalıdır.

- Dilimizdə yenidən funksionallıq qazanan sözlərin müxtəlif quruluşlara malik olduğunu və müxtəlif yollarla özləşdiyini nəzərə alsaq, özləşmə meylinin mürəkkəb bir proses olduğunu deyə bilərik.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi yeniliklə bağlı ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən problem dissertasiya səviyyəsində respublikamızda ilk dəfə monoqrafik şəkildə tədqiq olunur;

- Azərbaycan dövlət dilinin inkişafında leksikologiyanın nəzəri məsələləri, dilin, o cümlədən dövlət dilinin ictimai həyatda yerinə yetirdiyi funksiyalar, həmçinin milli tərəqqiyə xidmət edən ünsiyyət funksiyasının rolu müasir günün tələbləri baxımından ətraflı şəkildə təhlil edilir;

- Azərbaycanda mövcud vəziyyət, dövlət tərəfindən dilimizə göstərilən qayğı, dövrümüzün ictimai-siyasi durumu ilə bağlı dövlətin və xalqın dilə münasibəti açıqlanır;

- Söz yaradıcılığı və lüğətçilik sahəsində (terminoloji) elmi prinsiplərə əsaslanan dəlillərlə yeni müddəaların aşkarlanması, Azərbaycan dilinin leksikologiyası fonunda dilimizin yeni inkişaf mərhələsinin istiqamətləri müəyyənləşdirilir;

- Özləşmə meyilləri ilə yaranan bəzi sözlərin dövrün tələblərindən irəli gələn baxış bucağı ilə qiymətləndirilməsini, dildaxili amillərin düzgün aydınlaşdırılmasını tədqiqatın məziyyətlərindən hesab etmək olar.

- Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşməsində sosial amillərin rolu müəyyənləşdirilir;

- Qloballaşma şəraitində neologizmlərin meydana gəlməsində bir sıra faktorların izlənməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində elmi üslubun önə

çəkilməsi nəticəsində ayrı-ayrı terminlərin kütləvilik qazanmasının araşdırılması tədqiqatın elmi yeniliyi sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində leksik-semantik zənginləşməsi” adlı tədqiqat işinin həm nəzəri dilçilik elminin inkişafında, həm də nitq mədəniyyəti baxımından müəyyən əhəmiyyəti olacağına inanırıq. Dissertasiyada dil və cəmiyyət problemlərinin, dilimizin leksik qatının zənginləşməsi, yeni terminlərin dilə axınının dərinədən və əhatəli şəkildə araşdırılması, eləcə də dil siyasəti baxımından öyrənilməsi dəyərlidir.

Elmi-nəzəri, eyni zamanda praktik nəticələr əldə etmək üçün dövlət dili ilə bağlı son illərin elmi qaynaqlarından geniş istifadə edilmiş, arxiv materialları ilə əlaqədar faktiki materiallar və dəlillər elmi tədqiqata, təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqat işi dil tarixi ilə bağlı yazıların, dərsliklərin, eləcə də filoloji təhsil alan gənc tədqiqatçıların yaradıcılığı üçün əlavə mənbəyə çevrilə bilər ki, bu həm leksikoloji araşdırmalar aparmaqda, orfoepiya və orfoqrafiya lüğətləri ilə yanaşı terminoloji lüğətlərin hazırlanması və ədəbi dil problemlərinin öyrənilməsində, həm də kütləvi informasiya vasitələrinin ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindəki rolunun araşdırılmasında təcrübə əhəmiyyət daşıya bilər. Araşdırmanın müddəaları müəllifin dərc edilmiş məqalələrində, elmi konfranslardakı çıxışlarında əks etdirilmişdir. Tədqiqat materialları, əldə olunan nəticələr istər akademik tədqiqatlarda, istərsə də leksikologiyaya aid dərslik və dərs vəsaitlərinin, o cümlədən problem mühazirə mövzularının işlənilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və əldə edilmiş nəticələr elmi-kütləvi jurnallarda, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının elmi-nəzəri seminarlarında, eləcə də ölkə xaricində və respublikada keçirilən beynəlxalq simpozium, konfranslarda işıqlandırılmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş -11 səhifə (19072), I fəsil – 26 səhifə (48984), II fəsil – 33 səhifə (56620), III fəsil – 42 səhifə (75014), nəticə - 4 səhifə (6062), 169 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi 131 səhifədən və 205752 işarə sayından ibarətdir.

I FƏSİL

QLOBALLAŞMA DÜNƏN VƏ BU GÜN

1.1. Qloballaşma fenomeni haqqında

Karl Marks “qloballaşma” sözünü ilk dəfə termin kimi istifadə etmişdir. O, 1850-ci il tarixində Engelsə yazdığı məktublarından birində bu sözü “intensiv beynəlxalq ticarət” mənasında işlətməmişdir. K.Marks məktubunda qeyd edirdi ki, hazırda dünya bazarı həqiqətən vardır və qloballaşma Kaliforniya və Yaponiyanın dünya bazarına çıxması ilə baş vermişdir. 1983-cü ildə Teodor Levit isə bu termini “Harvard biznes revyu” adlı jurnalda çap etdirdiyi “Bazarların qloballaşması” yazısında transmilli korporasiyaların istehsalı olan müxtəlif məhsulların birləşməsi, bir araya gəlməsi fenomenini ifadə etmək üçün işlədir. “Qloballaşma” sözünün termin kimi istifadə dairəsinin genişlənməsində amerikalı sosioloq olan R.Robertsonun rolu xüsusilə qeyd edilir. Bəzi alimlər hesab edir ki, qloballaşma suveren dövlətlər arasında maneələri qırır, cəmiyyətdə sosial əlaqələri yeni məcraya yönəldir, milli kimliyi müəyyən bir çərçivədə məhdudlaşdırır.

Bu, ilk növbədə, milli mədəniyyətin və adət-ənənələrin üstünlüyünü məhv edir, identiklik arasındakı məsafəni gücləndirir həmçinin coğrafi və iqtisadi vəziyyətdən eləcə də siyasi quruluşdan, milli mentalitetdən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbləşdirmiş olur.

İkincisi, həm millətin, həm də dövlətin müstəqil şəkildə inkişaf etmə imkanlarının məğzində varmadan, səmərəsizliyi qəddarcasına cəzalandırır həmçinin beynəlxalq məhsuldarlığın “qaliblərini”, yəni inkişaf edən ölkələri bir az da motivə edir [91, s.129].

Bəşəriyyət öz tarixi boyunca dayanmadan inteqrasiya etmiş, müəyyən siyasi, iqtisadi, yaxud sosial mədəni məkanın bir hissəsi olmağa çalışmışdır. Lakin dünya öz tarixində heç vaxt heç yerdə uzun müddət dinc, sabit və təhlükəsiz inkişafına nail ola bilməmiş, ümumi siyasi və iqtisadi məkanın formalaşmasını təmin etməmişdir.

“Qlobal” sözündən götürülmüş qloballaşma “küre” mənasındadır, amma termin kimi “ümumi dünya” mənasında da izah etmək olar. Qloballaşma fenomenini iki mənada - dar və geniş mənada başa düşmək olar: dar (məhdud), yəni iqtisadi mənada qloballaşma dedikdə, istehsal faktorlarının (kapital, əmək, maliyyə) və s. xidmətlər ticarətinin dünya miqyasında müstəqil və eyni zamanda mütəmadi, ardıcıl hərəkət bacarığı qazanması nəzərdə tutulur. Geniş mənada qloballaşma isə, bir sosial fenomen kimi universal siyasi, ictimai xarakter daşıyır, həmçinin xatırlatılır ki, bu zaman mədəni dəyərlər milli maneələri aşaraq yerli norma və qaydalara çevrilir [86, s.20].

Allahyar Eyuboğlu (fransız və ingilis dili mütəxəssisi) qloballaşmanı belə izah edir: *“Qloballaşma – ataların əleyhinə olduğu, övladların isə dəstəklədiyi proses və ya Qloballaşma – çağırılmamış əziz qonaq...”*[86, s.53]. O, “Qloballaşma nədir?” məqaləsində qloballaşmanı oda bənzədir və qeyd edir ki, necə ki, od bizə yaşamaq üçün, sağ qalıb mövcud olmaq üçün zəruridir, eyni zamanda düzgün istifadə edilmədikdə bir anda hər şeyi yandırır külə döndərə də bilir. Ona görə də biz onunla ehtiyatla davranırıq. Müəllif bəşərin qloballaşmaya doğru min illərdə yol getdiyi və bunun qaçınılmaz bir proses olduğu fikrindədir. Vacib olan yalnız ondan düzgün şəkildə, özünə və başqalarına ziyan vurmada, əksinə xeyir götürmək məqsədilə istifadə etməkdir [86, s.57].

Qloballaşmanın müsbət təsirinin nəticəsi olaraq, turizmin inkişafını, çəkilən yeni filmlərin bir anda dünyanın bir çox ölkəsində yayımlanmasını, nəşr olunan yeni əsərlərin tərcümə olunaraq bütün dünyaya yayılmasını qeyd edə bilərik. Lakin digər aspektdən yanaşsaq, bir anda məşhurlaşan beynəlxalq mədəni hadisələr (sosial şəbəkələrdə müxtəlif zarafat xarakterli oyunlar) milli mentallığa mənfi təsir edir. Belə təsir milli və mənəvi dəyərləri sıxışdırıb aradan çıxara və ya onları beynəlmilə çevirə bilər. Bunu gələcək üçün təhlükə kimi qiymətləndirənlər milli mədəniyyətin qorunması və inkişafı uğrunda mübarizə aparırlar.

Qloballaşma qarşısına çıxan hər bir şeyi əhatəsinə almaq qüvvəsinə malikdir, bu baxımdan heç bir şey onun təsirindən kənarda qala bilmir. Burada haqlı olaraq qarşıya qloballaşmanın insan həyatına hansı yenilikləri gətirməsi ilə bağlı bir sual

çıxır. Fikrimizcə, bu sual ancaq öz cavabını tapandan sonra qloballaşma ilə bərabər din haqqındakı düşüncələr tamamilə aydınlaşacaqdır.

Qloballaşma insan həyatının hərəkətini təmin etməklə bərabər həm də texnologiyanın inkişaf etməsi ilə səciyyəvidir, yəni dövrümüzdə insanlar dünyanın istənilən nöqtəsindən çox asanlıqla və qısa bir zamanda məlumat almaq imkanını əldə edir. Nəticədə sürətli düşünmə və dolayısı ilə insan beyninin daha da inkişafına istiqamətverici təsir yaranır. Onu da qeyd etməliyik ki, belə sürətli inkişaf qloballaşmanın qavranılmasını çətinləşdirir.

Qloballaşma anlayışına münasibətlər heç də birmənalı deyil, bu isə qloballaşmanın yer kürəsini əhatəsinə alması ilə bağlıdır. Amma bu prosesin nə tərəfdarları, nə də əleyhdarları az deyil. Qloballaşma mövzusunda bəhs edilmiş çoxsaylı ədəbiyyatın təhlili problemdə çox müxtəlif və əksər halda bir-birinin ziddi olan mövqelərin mövcudluğunu əks etdirir. Bu isə bir tərəfdən mədəniyyətin qloballaşmasına xidmət edən vahid elmi konsepsiyanın olmadığını sübutlarla təsdiqləyir, digər tərəfdən qarışıq olduğu qədər də mürəkkəb və ziddiyyətli problemin mövcudluğunu göstərir. Nəticədə paradoksal bir vəziyyətlə qarşılaşmış oluruq. Qloballaşma ölkələr arasındakı əvvəlcədən mövcud olan maneələrin aradan qaldırılmasına kömək etməklə inteqrasiyanı sürətləndirsə də, bu, mədəni səviyyənin yüksəldiyi bir zamanda milli identikliyin qorunması zərurətini ortaya çıxarır. Həmçinin qloballaşma millətlər, xalqlar və ölkələr arasındakı fərq və mədəni bərabərsizliyin get-gedə dərinləşməsinə səbəbdir. İqtisadi, mədəni və siyasi baxımdan lider ölkələr ilə autsayder-dövlətlər arasındakı fərqlər bir-birilə müqayisədə getdikcə artır. Təəssüf ki, qloballaşma müxtəlif dövlətlərin mədəni inkişafı arasında olan fərqi nəinki aradan qaldırır, hətta onları daha da dərinləşdirir.

Ümumən müxtəlif mədəniyyətlərin sintezi bu mədəni formalardan birinin itməsi və mədəni yekcinsliyin insanların dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin, eyniləşməsinə gətirib çıxara bilər. Belə hadisə qloballaşma dövründə təhlükəlidir. BMT və YUNESKO kimi müxtəlif beynəlxalq təşkilatların mədəni müxtəlifliyin qorunmasına yönəldilmiş bir sıra qərarlar qəbul etməsi bu təhlükə ilə bağlıdır [40, s.40].

Müasir aləm nəinki xalqların sahib olduğu milli-mədəni, hətta etnik fərqlərini də nəzərə almır, bir baxışda bütün sadalanan fərqlərə biganə qalır və obrazlı dillə desək, onları öz qoynuna alır. Dünyanın tam bir vəhdət halında olması səbəbilə milli mədəniyyətlərin zənginliyi bəşəriyyətin mənəvi zənginliyinə bərabər olması deməkdir. Məhz bu baxımdan dövlət atributlarına xüsusi dəyər verilir, qayğı göstərilir. Mədəniyyətin dünya durduqca ayrı-ayrı cığırqlarla paralel şəkildə irəliləyəcəyi inandırıcı deyil, həmişə konkret, milli formada inkişafda olacağı özünü doğruldur, çünki xalqlar və millətlərin öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq inkişaf etdirmək cəhdləri dəbdə deyil. Eyni zamanda bu da məlum həqiqətdir ki, mədəniyyət mahiyyətcə milli və özünəməxsus olsa da, onun tək, ayrı şəkildə inkişafı heç vaxt mümkün olmamışdır. Milli mədəniyyət öz toxunulmazlığını saxlamalı, digər mədəniyyətlərlə mütləq şəkildə qarşılıqlı əlaqəyə girməlidir, çünki vəhdət halında qarşılıqlı şəkildə zənginləşir və o zaman ümumbəşəri mədəniyyət səviyyəsinə yüksələ bilər.

Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu rəngarəng dünyamızın yaxın gələcəkdə tam eyni, həmahəng, yeknəsək şəkildə düşməsi inandırıcı deyil. Müxtəlif sivilizasiyaların aradakı fərqləri, müxtəlifliyi ortadan götürərək bir sivilizasiyada birləşəcəyi və vahid formada təşəkkül tapacağına əsas verən sübut və faktlar mövcud deyil. Odur ki, qloballaşmaya qorxulu və təhlükəli bir hadisə kimi baxmağa əlimizdə heç bir səbəb yoxdur. Əksinə, milli dəyərlərimizi qoruyaraq dünyəviləşmək, inkişaf etmək və bəzən də öz milli adət-ənənələrimizin müsbət cəhətlərini və üstünlüyünü bütün dünyaya göstərərək xalq kimi, millət kimi aliliyimizi göstərə bilərik. Hal-hazırda mövcud olan kütləvi informasiya vasitələrindən (KİV) və millətlərarası əlaqələrdən istifadə edərək bu məqsədli missiyanı layiqincə həyata keçirmək mümkündür.

1.2 . Milli mədəniyyət və qloballaşma

Dövrümüzdə dünya siyasətində cərəyan edən bütün hadisələr bir daha beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin

siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsini əhatə etməsini göstərir. Beynəlxalq siyasətin əsas vəzifələri kimi qloballaşma şəraitində həm mədəniyyətlərarası, həm də dinlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi hesab olunur. Dövlətlərin və xalqların arasındakı münasibətlərin inkişafı, onlarda beynəlxalq imicin möhkəmləndirilməsi və dövlətlər arasında layiqli yer tutmaq üçün beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktoru xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişaf etməsi üçün dövlətlərarası münasibətlərdə mədəniyyət diplomatiyası geniş şəkildə tətbiq olunur. Beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği, bu barədə dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması, cəmiyyətimizdə intellektual mədəniyyətin inkişafı, ölkədən kənarında rastlaşdığımız iddialara qarşı intellektual mədəni mübarizənin tələb olunan səviyyədə həyata keçirilməsi, elm adamlarının bu proseslərə aktiv şəkildə cəlb olunması Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət diplomatiyasının qarşıya qoyduğu prioritet məsələlərdəndir [106, s.93]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan qədim və zəngin mədəni sərvətləri olan, dinamik inkişaf etməklə bərabər, mədəni proseslərin aktivliyinə, sivil dəyərlərə, İslam və Avropa dəyərlərini birləşdirərək tarixi və müasir təcrübənin mövcudluğuna, tolerantlıq kimi xüsusiyyətlərə malik müstəqil bir dövlətdir.

Qloballaşma çox vaxt Amerikalaşma, yaxud Avropalaşma kimi başa düşülür və müəyyənləşdirilir. Bu fikir XX əsrdə Amerikada artımın yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Amerika ingilisləri İkinci Dünya müharibəsindən sonra böyük nüfuzla malik olmuş və müharibədən sonrakı dövrdə bərpa işlərində əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Birləşmiş Ştatların gələcək iqtisadi inkişafı bir çox qlobal proseslərdə onun üstünlük dərəcəsinin artmasına gətirib çıxardı. Dünya mədəniyyətinin yaxınlaşmasında Hollivud filmlərinin əhəmiyyətli rolu oldu. Amerika Birləşmiş Ştatları hər il ən məşhur sənətə 10 milyard dollar sərf edir və dünya bazarına 700 film təqdim edir. Eyni filmlər bütün Avropa ölkələri tərəfindən daha sərfəli bir məbləğə çəkilir. Dünya şirkətlərinin əsas hissəsi də ABŞ-dan gəlir: Procter & Gamble, Microsoft, AMD, Intel, CocaCola, Pepsi və s. Qeyd etməliyik ki, McDonald's dünyada yayılması səbəbiylə qloballaşmanın əsas simvollarından hesab olunur.

BigMac sandviç üçün müxtəlif ölkələrdə qiymətləri yerli McDonald's restoranı ilə müqayisə edərək təyin edir, The Economist jurnalı müxtəlif valyutaların satın alma gücünü (Böyük Mac İndeksi) təhlil edir. Amerikalı ingilislərin taleyi gələcəkdəki inkişafından asılı olmayaraq Amerika versiyası (əsasən Amerikaya və Avropaya köç etmiş emiqrantların istifadə etdiyi versiya) bir tərəfdən amerikanizmlərə müqavimət göstərən ingilis versiyasına ciddi rəqibdir, digər tərəfdən isə onlardan istifadə edir. Amerika versiyasının ən əhəmiyyətli məqamı mədəni fenomeni olaraq qəbul olunmasıdır ki, bütün müasir İngilis lüğətlərində olan İngilis və Amerika versiyaları arasındakı fərqlər də buna sübutdur.

Hollivud filmlərinin yayılması qeyri-verbal kommunikasiyada da özünü göstərir. Film qəhrəmanlarının istifadə etdiyi müxtəlif mimika və jestlərin izləyicilər tərəfindən sevilməsi və işlənməsi onların yayılmasına səbəb olur. Baş barmağı açıb, digər barmaqları bükərək göstərmək artıq bütün dünyada bəyənmək işarəsi kimi qəbul olunur. Yaxud işarə və baş barmağı birləşdirib, digər barmaqları açıq saxlamaq (“okey”) hər şey əladır mənasını verir. Əlin orta və şəhadət barmağı ilə göstərilən “V” işarəsi də bütün dünyada yayılan jestlərdəndir. Bu işarə qələbə, sülh simvoluna çevrilmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi jestlər müxtəlif ölkələrdə fərqli mənalarda istifadə oluna bilər. Avstraliya, Birləşmiş Krallıq, Kanada, Rusiya və Amerikada “əla, bəyəndim” anlamında istifadə olunan jest Qərbi Afrika, İran, İraq və Əfqanıstanda “zarafat eləmə, işində ol” kimi başa düşülür. Taylandda “qınama”, Yunanıstanda isə “səsini kəs” mənasında işlənir.

Məlumdur ki, hər bir xalqın öz etiket qaydaları mövcuddur. Bu etiketlərin daxilində yer alan müraciət və salamlama etiketləri hər bir xalqın özünəməxsusluğunun göstəricisidir. Adət-ənənələrə hörmətlə və həssaslıqla yanaşılsa da, rəsmi-işgüzar görüşlərdə əl uzadaraq salamlama hamı tərəfindən qəbul olunmuş jestlərdəndir. Qeyri-verbal kommunikasiya sözsüz kommunikasiya olduğu üçün çox vaxt gülümsəyərək müxtəlif jest və mimikaların köməyi ilə qismən də olsa fikir bildirmək mümkündür. Əlbəttə, əsas ünsiyyət vasitəsinin dil olduğunu heç kəs dana bilməz.

Dilin dəyişkənliyini tarixi planda dəyərləndirdikdə, linqvistik təkamülün, dil və dialekt əlaqələrinin, çoxsaylı və müxtəlif intrasistemik amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olduğunu müşahidə etmiş oluruq. Dəyişiklik üçün ön şərtlər həm dilin daxili sistemində, həm də varlığının xüsusi sosial-tarixi formalarında qoyulur və nəzərə alınır. Dildəki linqvistik dəyişikliyin ümumi və xüsusi problemləri uzun müddət öyrənilmişdir ki, bu da bir çox dillərin geniş praktik materialını toplamaq, araşdırmaq və ümumiləşdirməyə imkan verir. Ancaq dünya bu gün qloballaşma dövrünə keçdiyində, insan cəmiyyətinin dilinin, mədəniyyətinin və digər xüsusiyyətlərinin inkişafı ilə əlaqəli bir çox proseslər yeni forma alır. Dil dəyişikliyinin ənənəvi məsələlərinə yenidən nəzər salmaq ehtiyacı yaranır. Burada məqsəd qloballaşmanın linqvistik aspektlərini dil dəyişikliyinin müasir təzahürü kimi öyrənməkdən ibarətdir. Odur ki, bu məsələyə aid bəzi aspektləri qismən vurğulamaq lazımdır:

- müasir dünyada ingilis dilinin planlı, sürətli şəkildə yayılması və yeni transmilli variantların yaranması;
- İngilis dilinin digər dillərlə müqayisəsi və versiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi (dil dəyişikliklərinin modelləşdirilməsi);
- Rabitə (əlaqə, kommunikasiya) və mədəniyyət vasitələrinin, dil funksiyalarının spesifikliyi.

Qloballaşma iqtisadi, siyasi, informasiya və mədəni ünsiyyətdə ortaya çıxan kompleks çoxölçülü bir prosesdir ki, burada ərazi bütövlüyü sosial və mədəni həyatın təşkili prinsip kimi əhəmiyyətli deyil. Qloballaşma prosesləri cəmiyyətdə insan həyatının bütün aspektlərini - iqtisadiyyat, maliyyə, əmək, informasiya, intellektual resurslar, təhsil, elm və incəsənəti əhatə edir.

Qloballaşma proseslərinin müasir dünyada müəyyən bir dilin yayılması şəklində linqvistik aspektləri də mövcuddur.

Yeri gəlmişkən, əgər tədqiqatçı dünyada xüsusi bir dildə danışanların sayının yalnız mexaniki hesablamasına cəhd edərsə, o, ingilis dilinin bu siyahıda birinci yeri tutmadığını və buna görə də “qlobal ünsiyyət dili” olmasına iddia etməməsini etiraf etməlidir.

YUNESKO-nun məlumatlarına əsasən, dünyada natiqlərin sayına görə birinci sırada Çin dayanır və bir sıra ekspertlər yaxın vaxtlarda (gələcəkdə) digər dillərdən və mədəniyyətlərdən olan dünya ictimaiyyətinin çinlilərin kütləvi inkişaf problemi ilə üzləşəcəyini düşünürlər. Lakin belə bir perspektiv hələ çox uzaq görünür desək, yanılmazdır. Dünyada, Çin daxil olmaqla, çox sayda insan effektiv və qısa müddətdə gündəlik və peşəkar ünsiyyət, beynəlxalq kommunikasiya üçün ingilis dilini öyrənməyə çalışır. Dünya ünsiyyət dəyişikliyinə dövrünə daxil olub və bu sahədə nəzərə çarpan inkişaf göz qabağındadır.

Danılmaz fakt olaraq, tarixi bir şəkildə ortaya çıxdı ki, bu gün qloballaşma dövründə ingilis dili bir növ dünya ictimaiyyətinin dialoq dili funksiyasını yerinə yetirir. Məşhur ingilis dilçi D.Kristalın araşdırmalarına görə, dünyada ingilis dilini bilən insanların sayı 1 milyardan çoxdur, onlardan yalnız dördüdə biri ingilis dilini ana dili olaraq qəbul edir. İnsanların əksəriyyəti üçün ingilis dili gündəlik ya da işgüzar ünsiyyətin ikinci dili, ya da ilk növbədə peşəkar vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli məhdud sayda, lakin önəmli funksiyalar üçün zəruri olan birinci və ya ikinci xarici dil, kommunikasiya vasitəsidir.

Son zamanlar, “əsas dil” anlayışı ortaya çıxmış, dəb halını almışdır. Bu, qeyri-sabit mühitdə fəaliyyət göstərən, lakin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində son dərəcə yayılmış bir dil kimi başa düşülür və həmin dilə yiyələnmək peşəkar bir insanın iş həyatında müvəffəqiyyət əldə etməsi üçün vacib şərt hesab olunur. Buna nümunə Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələrində ingilis dilinin istifadəsidir.

Qloballaşma anlayışının nisbətən yaxın vaxtlarda beynəlxalq müzakirə mövzusunə çevrilməsinə baxmayaraq, dünyada gedən proseslərin müxtəlif xalqların həyatında oynadığı rol qlobal problemlərdən narahatçılıq keçirən və inkişafın sabit yollarını axtaran dünya elm və ekspert toplumunun (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Ticarət Təşkilatı, Roma klubu və digər təsisatların analitik mərkəzləri) çoxdan diqqət mərkəzindədir [92, s. 123].

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə statusunu, suveren dövlət kimi möhkəmlənməsini yeni layihələrə imza atmaqla sübut edir və bu yolda bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Eləcə də təhsilin və mədəniyyətin inkişafı üçün

də zəruri, əhəmiyyətli qanun və qərarlar qəbul edilir. Dövlət strukturlarının, təhsil və mədəniyyət ocaqlarının Avropa standartlarına uyğun qurulmasına, bu istiqamətdə fəaliyyətinə səy göstərilir. Həm milli-mədəni, həm də ziyalı təbəqə dövlətin mədəniyyət sahəsində apardığı siyasətin müasir vəziyyətini təhlil etməklə yanaşı, siyasi işin perspektivlərini də işıqlandırmağa çalışırlar. Müstəqil dövlətin mədəniyyət siyasətində əsas və ümdə vəzifələrdən biri də maddi-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması ilə bərabər inkişaf etdirilməsidir.

Ona görə də Azərbaycan özünün daxili eləcə də xarici siyasətini müasir tarixi şəraitə, tələblərə uyğun şəkildə, tarixi-mədəni ənənələrə, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə, dilimizə və dinimizə istinadən həyata keçirir .

Mətbuatda qloballaşma və milli-mənəvi dəyərlər mövzusunda xeyli məqaləyə rast gəlmək mümkündür. Əsas fikir odur ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra yerinə yetirilən mədəniyyət siyasəti milli və mənəvi dəyərlərin qorunmasına və gələcək nəsillərə çatdırılmasına xidmət edir. Xalqımızın bu böyük uğuru milli dəyərlərimizin, mənəvi dəyərlərin, bəşəri dəyərlərin inkişafının və inteqrasiyasının təminatıdır.

Tamamilə razı olduğumuz maraqlı fikirlərdən biri də odur ki, Azərbaycan xalqı müstəqil, həmçinin suveren dövlət qurmaqla, mədəni və iqtisadi islahatlar apararaq özünün milli-mənəvi dəyərini, tarixinə qayıdaraq demokratik ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmiş olur.

Ölkəmizin bu cür demokratik mədəniyyət siyasəti yolunda həmçinin modern dünya ölkələrinin mədəniyyətinə inteqrasiya olunduğu üçün, mədəniyyətimizin özündə yüksək, nəzərə çarpan dəyişmələr etməyərək, yəni mühafizəsi vacib sayılan milli şəxsiyyətimizi formalaşdıran özünə məxsus keyfiyyətimizi budamadan həmçinin milli-mənəvi dəyərimize zərər yetirmədən təcrübəyə və elmin mütərəqqi uğurlarına əsaslanaraq, forma dəyişiklikləri şüurlu şəkildə aparmaq məcburiyyətindəyik. Hal-hazırda istəsək də, istəməsək də qloballaşmanın və mədəni inteqrasiya prosesinin kənarında qala bilmirik .

Azərbaycan Respublikası dünyanın qloballaşma proseslərindən kənar qalmayaraq öz payını almışdır.

Unutmaq olmaz ki, bu təlatümlü dövəmdə xalqımızın mentalitetini azərbaycançılıq, türkçülük və islamçılığın ortaq birliyi formalaşdırıb.

Lakin bu prosesdə digər amilləri də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Çünki, bu formalaşma prosesində kənar təsirlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Burada Qərb amilini xüsusilə qeyd edə bilərik. Qərb dövlətlərinin bütün dünya üzərində həyata keçirməyə cəhd etdikləri qlobalizm siyasəti adı altında öz dəyərlərinin ölkəmizə intensiv şəkildə nüfuz etməsi həmçinin onun milli adət və ənənlərin inkişafına və qorunmasına təsiri müasir dövrdə də aktual məsələlərdən biridir. Dünya siyasətinin mühüm və başlıca istiqamətini yaradan qloballaşma, Qərb mədəniyyətinin dünya ölkələrinə, eləcə də Azərbaycana intensiv şəkildə nüfuz etməsi açıq-aşkar hiss olunur. Azərbaycan Respublikası dünyada mədəniyyətlərin qloballaşması prosesinin təsirindən kənar qalmır. Lakin eyni zamanda milli mədəniyyətin özünəməxsus əlamətlərini qoruyur və dünyanın əldə etdiyi mədəni nailiyyətlərindən istifadə etməklə milli mədəniyyətin inkişafında istifadə üçün imkanlar yaradır. Mədəniyyət inkişaf etdikcə, ölkədə gedən digər siyasi və iqtisadi proseslərin inkişafı da nəzəri cəlb edir. Qloballaşmanın təsirindən asılı olmayaraq, biz öz tarixi köklərimizə bağlı inkişaf etməyə çalışırıq. Bu danılmaz faktdır ki, qloballaşma bizi əhatə edən hər sahədə hiss olunur, bununla belə Azərbaycan öz mənəvi və mədəni dəyərlərini qoruyaraq qloballaşır.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixində qəbul olunmuş Konstitusiyanın 40-cı maddəsində mədəni dəyərlərin mühafizəsi məsələsi öz əksini tapmışdır (40-cı maddə Mədəniyyət hüququ):

1. Hər bir kəs mədəni həyatda iştirak, mədəniyyət təsisatların eləcə də mədəni sərvətlərin istifadəsi hüququna malikdir;

2. Hər bir kəs tarixi, mədəni eləcə də mənəvi irsə hörmət etməli, onlara qayğı göstərərək tarixi və mədəniyyət abidələrini qorumaq məcburiyyətindədir. İctimai həyatın ayrılmayan hissəsi olan dili ümumi ictimai tərəqqidən kənar olduğunu təsəvvür edən şəxslər, dilin inkişaf etmə potensialını ancaq öz qəlibində axtaran şəxslər yanılırlar.

Dil əmək fəaliyyəti prosesində yarandığı üçün əmək bölgüsünün nəticəsində tarixən dilin özü daxili bölgüyə məruz qalmış, adi danışmaq dili əsasında peşəkar dil

üslubları get-gedə formallaşmağa başlayıbdır. Həmin üslublar, lazım gələrsə, simvollar sistemi ilə müəyyən bir ixtisasın tamamilə xüsusi bir dili olan danışiq dili arasında əlaqə vasitəsidir [65, s.191].

Milli dilin inkişaf etməsinə təkan verən, onu zənginləşdirən mühüm dil sahələrindən biri də, şübhəsiz ki, bədii dildir.

S. Xəlilov “Elm və dil” məqaləsində qeyd edir: "Sözlər formalaşır, bədii obrazlar sözə çevrilib ədəbi dilin nisbi müstəqilliyini artırmış olur. Bu sahədəki inkişafılar əks əlaqələr əsasında sadə danışiq dilində öz izini qoyur. Beləliklə, bədii ifadələrin, həmçinin elmi terminlərin hesabına lüğət ehtiyatı artır və dilə yeni stilistik çalarlar əlavə edilir [65, s.192].

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasına məxsus qərar ilə nəşr olunan “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə son illərdə dilimizdə işlənən 2000-ə yaxın söz yerləşdirilmişdir ki, bunlar da elm, texnika, məişətin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Təbii ki, elm, texnika, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əlaqələr genişləndikcə, dilə yeni söz və məfhumların gəlməsi gözlənilən prosesdir. Müasir dövrümüzdə incəsənət sahəsində işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq:

Art-biznes is. [ing.art “incəsənət” +ing. Business “iş, məşğuliyyət”] İncəsənət biznesi [136, s.35];

Art-deko is. [fr. Deco “dekorativ incəsənət”] Memarlıq, moda, rəssamlıq, mebel dizaynı sahələrində işlənən modernizm və neoklassisizmin sintezi olan eklektik üslub [136, s.36];

Art-terapiya is. [ing. Art “incəsənət” + lat. therapia “müalicə”] tibb.inc. İncəsənət və yaradıcılığa əsaslanan psixoterapiyanın bir növü. Art-terapiyanın köməyi ilə insanın psixosəmosional vəziyyətinə təsir etmək mümkündür.

Avroviziya is. Avropa ölkələrinin mahnı müsabiqəsi, yarışma [136, s.39];

Dəfilə is. [fr.defile “keçid”] Yeni kolleksiyaya aid geyimlərin modellər üzərində musiqi sədaları altında təqdimatı [136, s.63];

Dres-kod is. [ing. Dress code “geyim kodeksi”] Müəyyən tədbirlərdə və ziyafətlərdə nəzərdə tutulan müvafiq geyim forması [136, s.69];

Ebru is. [fars. suyun səthi] Xüsusi məhlul qatılmış suyun üstündə rəngli boyalarla rəsm çəkib kağız və yaxud parçaya hopdurulmaqdan ibarət olan rəssamlıq növüdür [136, s.71];

Ekspomərkəz is. Ekspozisiyaların (sərgilər) hazırlanması və nümayişi mərkəzi (bir qayda olaraq beynəlxalq iştirakla);

Emo is. [ing. Emo; emotional sözündən] Gənclərə xas submədəniyyət. Eyniadlı musiqi üslubu əsasında yaradılır. Emosiyanı özünəməxsus şəkildə ifadə etmə, ədalətsizliyə qarşı çıxmaq, həssaslıq və depressivlik emonun əsas xüsusiyyətləridir [136, s.79]

Etnocaz is. [yun. (ethnos) “cəmiyyət, qəbilə, xalq” + ing.jazz, jazzband] mus. Cazın xalq musiqisi ilə sintezi [136, s.80];

Etnomental sif. [yun. (ethnos) “cəmiyyət, qəbilə, xalq” + fr.mental, lat. mens (mentis) “ağıl, düşüncə”] Xalqın düşüncə tərzinə, mentalitetinə aid olan;

Etnotur is. [yun. (ethnos) “cəmiyyət, qəbilə, xalq” və fr. Tour “gəzinti, səfər”] tur. Xalqın maddi-mədəni dəyərlərini nümayiş etdirmək üçün xüsusi səyahət;

Fan-klub is. [ing. Fun-club] Əyləncə klubu, əylənmək üçün yer. Müasir dövrdə gənclər və uşaqlar fan-klublara getməyi çox sevirlər [136, s.92];

Hip-hop is. mus. Uyğun musiqi ilə bədahətən deyilən sözlər, müasir musiqi forması [136, s.117];

Hit is. [ing.] mus. Müəyyən bir vaxt ərzində çox populyar olan mahnı.

Bəzən neologizmlərin omonimliyinə də rast gəlmək olur. Məsələn:

Xiazm is. [yun. (xiasmos) “xaçvari yerləşmə”] 1. Dilç. Ədəbi dildə üslubi-sintaktik fiqur, bədiifadə vasitəsi və ya əksinə, sintaktik paralelizm hadisəsi

2. inc. Heykəltaraşlıqda iki paralel orqanın geriyə doğru asimmetrik sıralanması. Sağ qolu yuxarı, sağ ayağı aşağı insan təsvirləri [136, s.120].

Paduqa is. 1. tik. İnteryerdə əyri səth yaratmaq, şaquli müstəvi olan divardan tavana keçid etmək üçün istifadə olunan gips forma

2. teatr. Səhnənin üst mexanizm hissəsini örtmək üçün istifadə olunan dekorasiya [136, s.183].

Sinql is. (ing. “bir dənə yeganə”) 1. Mus. Musiqiçilərin çıxarmağa planlaşdırdığı albomlarından seçdikləri bir əsas və bir neçə remiks parçadan ibarət olan musiqi albomu.

2. Hoteldə bir çarpayıcıdan ibarət otaq. (İngilis dilində single “subay”, “yalnız”, “tək” mənələrindəki ümumişlək söz leksik vahid mənə genişlənməsi nəticəsində müxtəlif sahələrdə istifadə olunan terminə çevrilmişdir).

İncəsənət sahəsinə aid neologizmlərin, demək olar ki, çox hissəsi ingilis mənşəli sözlər olsa da, digər xalqların dilindən də dilimizə keçən sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Kabuki is. (yap.) inc. Ənənəvi yapon teatr sənəti [136, s.129];

Koloristika is. (lat. kolor “rəng”) inc. Rəngləri aydın və qüsursuz seçmə bacarığı [136, s.136];

Qlamur is. (ing. və fr.) Dəb, cahi-cəlal; cazibə [136, s.146];

Lessirovka is. (alm. lasieren “şirələmə”) inc. Rəng çalarını möhkəmləndirmək və ya zəiflətmək məqsədi ilə yeni rəngin vurulması [136, s.149];

Müzik-holl is. Estrada teatri növü. Müzik-hol müxtəlif janrlı kiçik nömrələrdən ibarət olub musiqili estrada konserti, yaxud vahid süjetli estrada tamaşası xarakteri daşıyır [136, s.174];

Müzikl is. [ing. Musiqal “musiqili komediya”] inc. Estrada, operetta və balet növlərini özündə birləşdirən sintetik tamaşa növü

Urbanizm is. inc. Ədəbiyyat və incəsənətdə şəhərin həyatını mədh edən cərəyan. Urbanist – ubbanizm tərəfdarı [136, s.258].

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət sahəsi ilə bağlı olan əksər yeni söz və ifadələr xalq dilinə televiziya kanallarında və radioda yayımlanan şou verilişlərdən keçir, sonra isə ümumişləklik qazanır. Belə sözlərə yerli mətbu orqanlarda da tez-tez rast gəlmək mümkündür. Son dövrün alınmalarına nəzər saldıqda, əksər sözlərin avropa mənşəli olduğu diqqəti cəlb edir. “Şou” sözü müxtəlif sözlərlə birləşmə təşkil edərək aktiv istifadə olunan ifadələrdəndir. Məsələn: şou-biznes, şou-proqram, şou-konsert, şoumen (şou proqramların aparıcısı və təşkilatçısı).

Yerli mətbuatdakı müsahibələrində, televiziya və radio verlişlərində müğənnilərin tez-tez işlətdikləri “aranjimançı” sözünə fikir verək. Aranjimançı sözü “aranjiman”leksik vahidindən yaranmışdır. Aranjiman – musiqi termini kimi elmi əsərlərdə “bölüşdürmə, paylaşdırma” mənalarında işlənmişdir. Lakin indi mənə genişlənməsi nəticəsində musiqi əsərlərinin alətlər üzrə uyğunlaşdırılması kimi işlənir.

“Fonoqram” (“fono” səs deməkdir) sözü də şou əhlinin leksikonunda fəal işlənən sözlərdəndir. *“Mədəniyyət nazirinin əmri ilə Respublika sarayında müğənnilərin fonoqramla oxuması qadağan edilib”*.

“Qranpri” mükafatının təqdimetmə mərasimi çox möhtəşəm təşkil olunmuşdu. - Fransız mənşəli bu sözün dilimizdə qarşılığı yoxdur, “böyük mükafat” mənasındadır. Bu söz ilk dəfə 1721-ci ildə Fransa Elmlər Akademiyası tərəfindən işlədilmiş və mükafat kimi irəli sürülmüşdür.

Qloballaşmanın dünya ölkələri arasındakı əlaqələrə təsiri nəticəsində xalqların özünəməxsus adət-ənənələrində də müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır. Bəzi ölkələrə məxsus adətlər digər ölkələrdə də yayılmağa başlayır. Buna misal olaraq Hellouin bayramının adını çəkə bilərik. Bu, hər il oktyabrın 31-də qeyd olunan müasir balqabaq festivalıdır. Bayram Böyük Britaniya həmçinin İrlandiyada yaşamış Şotland Keltlərinin ənənələrinə əsaslanır. Həmin bayram bugün də dünyanın fərqli ölkələrində, eyni zamanda Azərbaycanda da gənclər arasında qeyd edilir.

Qloballaşmanın təhsil sahəsinə olan təsiri haqqında da qeyd etmək vacibdir.

Elm və təhsil sahəsində də qloballaşmanın təsiri aydın hiss olunur. Həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə köhnə metodlarla dərs tədrisinin qeyri-effektivliyinin özünü büruzə verməsi yeni üsuldan istifadənin zəruriliyini yaratdı. Amma bu artıq bir çox ölkərdə sınaqdan keçirilmiş bir metod olmalı idi.

Beləliklə, yeni sistem dilə kurikulum, kollokvium, midterm (aralıq imtahan), kurator (rəhbər) və s. kimi yeni-yeni sözlərin, onlarla belə terminlərin [9, s.228] gəlməsinə vəsilə oldu.

1.3.Qloballaşmanın dilə təsiri

Dünya üzərində yaşayan millətlərin, xalqların, ümumilikdə dünya əhalisinin birləşməsinə və bu birliyin yaranmasına bir başa təsir edən qloballaşma cəmiyyətlə sıx bağlı olduğu üçün dildən də yan keçmir, ona müxtəlif istiqamətlərdə təsir göstərir.

T.İ.Hacıyeva “Qloballaşma və lokallaşma proseslərinin türk dövlətlərinin dil siyasətinə təsiri” məqaləsində qloballaşma fenomeninə belə izah gətirir: *“Qloballaşma hər şeydən öncə, integrasiyadır və cəmiyyətin tarixi ilə sıx bağlıdır, insan cəmiyyəti yarandığı vaxtdan bu proses başlanmışdır. Qloballaşmanın mahiyyətini qısa şəkildə cəmiyyətin bir çox sahələrində, ilk öncə iqtisadiyyatda sərhədlərin pozulması kimi şərh etmək olar”* [55, s.149]. Müəyyən mənada bu fikirlə razılaşmaq olar. Çünki “qloballaşma” sözü ilk dəfə iqtisadiyyat sahəsində əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Yalnız sonralar bu digər sahələrə də (mədəniyyət, elm, incəsənət) təsir etməyə başlamışdır.

T.İ.Hacıyeva tarixən Azərbaycanda gedən qloballaşma prosesinin məsələsinin çox da geniş olmadığı fikrini irəli sürür və bizdə daha yığcam, yəni lokallaşma çərçivəsində olduğunu qeyd edir [55, s.150].

Qloballaşmada iştirak etmək öz milli dəyərlərindən imtina edərək bu prosesdə hegemon olan dövlətin adət-ənənələrini qəbul etmək deyildir. Öz milli “Mən”ini qoruyaraq dünyada gedən yeniliklərə, inkişafa qoşulmaq və bundan səmərəli şəkildə istifadə edə bilməkdir. Məsələn, dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərindən hesab olunan Yaponiya qloballaşmaya qoşulsa da - Qərbin yalnız texnika və texnologiyasından bəhrələnmək lazımdır, milli dəyərlər isə özümüzdə də vardır - fikrindədir. BƏƏ və Çin də bu ideya ilə qloballaşmada aktiv iştirak edən ölkələr sırasındadır.

Çoxəsrlik tarixi zaman ərzində türk dilləri ilə digər dillərin arasında qarşılıqlı təsir özünü göstərməkdədir və bu təsirin izi hər şeydən əvvəl dilin leksik sistemində büruzə verir. Ümumən dillərin qarşılıqlı təsir nəticəsində zənginləşməsi xalqların və onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluğundan doğur. Dillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə bir dilin başqa bir dildən söz almasına gətirib çıxarır, bu isə əksər hallarda təbii ehtiyacdən irəli gəlir. Yeni yaranan hər hansı cisim və anlayışı

ifadə etmək üçün dilin uyğun leksemləri olmadıqda başqa dilə müraciət edilir və müraciət olunan dilin söz ehtiyatından uyğun, müvafiq ifadələr alınır. Bu proses hələ qədim dövrlərdən başlamış və bu gün də davam etməkdədir.

Millilik deyəndə adət-ənənələrlə yanaşı, əsas yada düşən məfhum, təbii ki, dildir. “Qloballaşma şəraitində, elm və texnikanın belə sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda dildə nə dəyişikliklər baş verir?” sualına belə cavab verə bilərik: - Elmi-texniki tərəqqi həmçinin Avropaya inteqrasiya eləcə də ictimai-siyasi yeniləşmə əksər söz və terminlərin yaranması və s.

Dilimizə daxil olmuş spiker, inteqrasiya, qloballaşma, referendum, sanksiya, internet, monitorinq, aksiya və s. kimi terminlərin əksəriyyəti mətbuatda, elmi ədəbiyyatda işləndikdən sonra ümumişləklilik qazanır.

İstənilən dili araşdırsaq leksik qatın fonetikadan və qrammatikadan daha hərəkətli olduğunu şahidi olarıq. Belə ki, insan beyninin qavradığı və dərk etdiyi anlayışlar, yeniliklər ilk növbədə semantikasına uyğun olaraq sözlə ifadə olunur. Şübhəsiz, qloballaşma informasiya bolluğu üçün şərait yaratdığı üçün dilin leksik bazasına sözlər sürətlə axın etməyə başlayır. Beləliklə, sözalma söz yaradıcılığının başlıca metoduna çevrilir. Dilimizin terminoloji bazası xarici təsirlərə daha çox (tez-tez) məruz qaldığı üçün, bu layda qloballaşmanın dilə təsiri nəzərə çarpacaq dərəcədə aydın hiss olunur. Əlbəttə ki, terminlər dildə mövcud olan müxtəlif yad dil vahidlərinin toplusu deyil, onlar da dildə fəaliyyət göstərən müəyyən bir dil vahidləridirlər ki, bir hissəsi bir dildən başqa bir dilə birbaşa keçir, bir hissəsinin isə birbaşa keçmək şansı yoxdur. İnformasiya xarakterli leksik, semantik, üslubi və sintaktik elementlər bir dildən başqa bir dilə keçən sözlərdir (söz birləşmələri), digərləri, qrammatik vahidlər isə müstəqil keçə bilmək hüququna malik deyil. Leksik vahidlər dilə sözalma üsulu ilə daxil olursa, ikincilər, yəni qrammatik vahidlər dildə qarşılıqlı müəyyənləşdirilməklə əvəz olunur.

Qloballaşmanın birbaşa təsir etdiyi elmi üslubun beynəlmiləl terminləri bir çox hallarda milli dil elementləri ilə birləşərək sintez şəkildə işlədilir. Buna misal olaraq, *etmək*, *olmaq* köməkçi feillərini göstərə bilərik. Məsələn: kompilyasiya olunan (informatika), realizə etmək və s. Bəzən isə ayrı-ayrı sözlərin beynəlmiləl vahidlərlə

sintaktik üsulla yeni termin yaratdığıının şahidi oluruq: geosiyasi durum, strateji araşdırmalar, beynəlxalq arena, ümummilli lider, ikili standartlar, koalisiya qüvvələri, kardinal dəyişiklik, parlamentlərarası, yarımleqal, qeyri-liberal, regional görüşlər, ümumxalq referendumu, feildyeger vasitəsi, güc strukturları, milli konteks, siyasi motiv, dövlət registri, transmilli, siyasi dividant, tranzit ölkə, proporsional seçki, majoritar seçki, ekstremal vəziyyət, plenar iclas, prioritet məsələ və s.

Xalqlar arasındakı mədəni-kütləvi kommunikasiyaya meylin artma səbəbi siyasi-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi və əlaqələrin möhkəmlənməsi nəticəsində onların milli mədəniyyətləri arasında yaxınlaşma və dil əlaqələrinin genişlənməsidir. Bu da, şübhəsiz ki, hər bir dilin leksik bazasının zənginləşməsi amillərinə xidmət edir. Demək, dillərin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarından biri də kütləvi ünsiyyət vasitələrinin dinamik və daim inkişafda olmasıdır.

Müasir dövrdə kütləvi kommunikasiya vasitələri içərisində ictimai həyatımıza daxil olub onun ayrılmaz bir hissəsinə çevrilən elektron cihazların rolu böyükdür. Belə texnologiyaların sosial-ictimai həyatımızda, məişətimizdə yaratdığı yenilikləri tam keyfiyyətli inqilabi çevriliş hesab etmək olar. Əvvəlki kommunikasiya vasitələrinin rolunu zəiflətmədən demək lazımdır ki, bu vasitələr ədəbi dilin inkişafına, xüsusən onun leksik qatının zənginləşməsinə böyük təsir göstərir.

Texnologiya ilə bağlı termin və terminvari sözlərə daha çox kompüter, mobil telefon, telekommunikasiya, audio və video aparatların texnoloji sistemi ilə bağlı adlar və s. daxildir. Təbii ki, kompüter və mobil aparatlardan kütləvi istifadə bu sahədəki dil vahidlərinin də tezliklə kütləviləşməsinə və ümumişləklilik qazanmasına səbəb olur. Belə ki, kompüterlə bağlı; skayner, sayt, printer, klaviatura, siçan, monitor, noutbuk, netbuk, fayl, disk, fləş, e-mail, veb-sayt, çat, monipulyator və s. Mobil telefonla bağlı; mobil, kontur, çat, memori kard, ekvalayzer, taymer, displey, mesaj, sms, mms, o cümlədən müxtəlif telefon adları – Nokio, Samsunq, Ayfon və s. kimi terminlər demək olar ki, ümumişləklilik qazanmışdır.

Qloballaşmada, yəni ümumiləşmədə xüsusiyyətimizi, özünəməxsusluğumuzu qoruyub saxlamaq üçün, bir çox sahələrin, o cümlədən, dilin yad təsirlərdən

qorunmasını təmin etmək məqsədilə ölkədə uğurlu dil siyasəti və bu siyasətin müəyyənləşdirdiyi dil quruculuğu həyata keçirilir [55, s.51].

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlə bağlı terminlər həyatımızın daha geniş sahələrini əhatə edir. Buraya musiqi, ədəbiyyat, rəssamlıq, heykəltəraşlıq və memarlıq, nəşriyyat-poliqrafiya sənətlərinin ən yeni nailiyyətlərini əks etdirən dil vahidləri daxildir. Belə vahidlərin böyük bir qismi geniş işləklilik dairəsinə daxil olduğundan artıq demək olar ki, ümumişlək terminlər sırasına keçmək üzrədir. Mədəniyyətlə bağlı son illərdə dilimizə daxil olan termin və ya terminoloji leksikaya təxminən aşağıdakılar daxildir: fonogram (musiqinin lent yazısı), aranjiman (musiqi notlarının alətlərə uyğun olaraq qruplaşdırılması), klip (musiqili qısa video yazı), avrovijn (Avropa ölkələri arasında keçirilən musiqi yarışması), kompakt disk (kiçik həcmli, yığcam disk), şou (əyləncəli proqram), postmodernizm (bütün qaydaları, formaları inkar edən cərəyan), prodakşın, prodüser, vizual, virtual, transfer, prezentasiya, pult, reper, krosnı, fotoşop, ofset (çap üsulu), rotaprint, adapter, performans, şarm, DVD, silikon, dizayn və s.

Gündəlik məişətdə istifadə etdiyimiz əşya, qida məhsulları və içki adları da dilimizə daxil olub işləklilik qazanan sözlərdəndir. Xaricdə istehsal olunan məhsullar ölkəmizə ixrac olunarkən özləri ilə bərabər adlarını da gətirirlər. Belə sözlərin bəzilərinə nəzər salmaq: bluz, tişört, lasina, tayt, topik, qril, pitsa, qamburqer, çizburqer, sendviç, çipsi, biq-maq, lahmacun, tayd, persil, blendamed, kolqeyt, akvafreş, beta, çempion, final, fanta, coca-cola, sprayt, pepsi və s. kimi Avropa mənşəli olub, hələlik yalnız adi danışmaq dilində işləklilik qazanan sözlərin gələcək taleyi cəmiyyətin milli dəyərlərinə münasibətindən asılı olacaqdır. Düzdür, bu məhsulların marka adları demək olar ki, beynəlmiləl xarakter daşıyır və bunları dəyişmək mümkün deyildir.

Professor N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı” kitabında dilin lüğət fondu və onun inkişafı ilə bağlı dəyərli fikirlərini bölüşmüşdür. Professor qeyd edir ki, eyni zamanda lüğət tərkibi linqvistik və fəlsəfi-psixoloji məzmununda dərk edilir. İctimai təfəkkür ümumiliyi sözlərin məna baxımından inkişafının linqvistik planını və fəlsəfi-psixoloji planını birləşdirir; universal kontekstdə lüğət tərkibinin

inkişafının tədqiqi metodoloji əsasları işlənib hazırlanmamışdır: buna görə də müəyyən edilmiş diferensial keyfiyyətlərin uyğun təsvirini vermək bəzən mümkün olmur, yəni şüurlu şəkildə nəzarət lüğət tərkibinin kortəbii inkişafına qarşı əks mövqedə dayanır; heç bir əsası olmadan ədəbi dildən ərəb və yaxud fars ümumişlək sözlərinin çıxarılması, rus və avropa mənşəli sözlərin milli dilə gətirilməsi ədəbi dilin struktur, funksionallıq baxımdan inkişafı, ictimai düşüncənin təkamülü və təfəkkürün inkişafı baxımından izah edilmir [70, s.7].

Alınmaların (terminlərin) sürətli axını bir çox elm sahəsində hiss olunduğu kimi, politologiya sahəsində də diqqəti cəlb edir. Çünki Azərbaycan dövlətinin siyasəti, onun elmi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı kimi inanılmaz dərəcədə sürətli inkişaf edir. Son vaxtlar siyasət aləmində daha çox işlənən bir neçə sözə nəzər salaq: məsələn, televiziya, radio və mətbuatda tez-tez rast gəldiyimiz “adekvat” sözü (*– Adekvat addımlar atılmışdır*). Adekvat (lat. *Adaeguatus* bərabər tutulmuş) – oxşar, müvafiq, uzlaşan, mütənasib [111, s.7].

Adyudikasiya – ərazi mübahisələri dinc yol ilə həll olunduqda beynəlxalq arbitraj və ya məhkəmə qərarları vasitəsilə ərazini əldə etmək üsulu [111, s.8]. – *Ümid edirdik ki, Qarabağ ərazisi adyudikasiya üsulu ilə Azərbaycana qaytarılacaqdır. Ali Baş Komandanımızın dərin siyasəti və sağlam, cəsur ordumuzun şücaəti sayəsində itirilmiş torpaqlarımıza qovuşduq.*

Akkreditləşdirmə (lat. *accredere* inanmaq) – diplomatik nümayəndənin vəzifəyə təyin olunması və işə başlaması proseduru [111, s.9].

Alyans (fr. *alliance*) – ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün ayrı-ayrı şəxslərin, siyasi partiyaların və ya dövlətlərin ittifaqı, birliyi [111, s.10].

Debatlar (fr.*debats*) – hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi, müzakirə [111, s.70].

Denaturalizasiya (lat. *De...* ləğvetməni bildirən önşəkilçi+naturalis təbii) – müvafiq dövlətin vətəndaşlığının (təbəəliyinin) itirilməsi [111, s.79].

Determinasiya (lat. *determinatio* səbəbiyyət, müəyyənetmə) – bir xassənin, hadisənin digər xassəyə, hadisəyə müəyyənedici təsir göstərdiyi halın qeyd olunması

üçün istifadə olunan termin [111, s.80]. Determinasiya termini ilk dəfə elmə alman alimi K.Qayder tərəfindən 1900-cu ildə gətirilmişdir.

Nümunələrdən də, görünür ki, politoloji terminlərin böyük əksəriyyəti avropa mənşəli (əsasən, latın, fransız və yunan mənşəli) alınmalardan ibarətdir. Lakin bununla yanaşı kalka üsulu ilə yaranan siyasi terminlər də az deyil. Məsələn, bəyannamə, bilavasitə seçkilər, birbaşa seçkilər, birlik, cəmiyyət, çoxpartiyalılıq, daxili siyasət, elektron hökumət, etimadnamə, hüquqi siyasət, neft strategiyası və s. [111, s. 227].

Alınmaların dilə axını onu zənginləşdirməklə yanaşı, digər tərəfdən, alınma sözlərin milli sözlər üzərində hegemonluğuna gətirib çıxarır. Ona görə də, dilə yeni sözlər daxil edərkən tələsmədən, ehtiyatla davranmaq lazımdır. Əgər dildə həmin məfhumu ifadə edə bilən söz və ifadə mövcuddursa, alınma sözün dilə gətirilməsinə lüzum yoxdur. Çünki bu zaman dildə paralellik yaranır və bu da dilin təmizliyinə xələl gətirir. Düzdür, bəzən sözalma nəticəsində dildə yaranan paralellik mənə çalarlarının yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, dilimizdəki ağ və qara sözlərinə dublet kimi yaranan bəyaz və siyah ifadələri daha poetik səslənir. Lakin bunu bütün alınmalara aid etmək olmaz. Odur ki, istənilən halda yeni məfhum və informasiyanı məhz alınma sözlərlə çatdırmaq, qloballaşmadan sui istifadə edərək dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qatı yalnız əcnəbi sözlər hesabına zənginləşdirmək düzgün deyil. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır. Bu imkanlar hesabına xeyli sayda termin yaradılsa da, təbii ki, bu, kifayət deyil. Dilin terminoloji qatı daxili imkanlar hesabına zənginləşdikdə dilin daha qədim tarixə malik olması faktı sübut olmuş olur.

Ümumiyyətlə, dil normalarında baş verən təkmilləşmələri və dəyişmələri məhz qloballaşmanın təsiri kimi izah etmək və birmənalı şəkildə qəbul etmək olmaz. Çünki, dil əsrlər boyu müəyyən dəyişikliklərə uğrayır, cəmiyyətdəki dəyişikliklər onun inkişafına və təkmilləşməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili də yarandığı vaxtdan tarixin müxtəlif mərhələlərində inkişaf yolu keçərək formalaşmışdır.

Müasir ədəbi dilin 90000-dən artıq sözü əhatələndirən lüğət tərkibi xalqımızın təşəkkül, həmçinin inkişaf tarixi ilə əlaqəli tərzdə inkişaf edibdir. Bu isə müasir ədəbi

dilimizin lüğət tərkibinin uzun bir tarixi inkişaf yolunu keçdiyinə dəlalət edir. Təbii ki, hər hansı baş verən ictimai-siyasi hadisə dildən yan keçməmişdir. VII-VIII əsrlər ərəblərin gəlişindən sonra İslam dininin qəbul olunaraq yayılması ilə əlaqədar dilimizə çoxlu sayda bəşər, vahid, valeh, vərəq həmçinin vəhdət, qafiyə, qadir, qəzəb eləcə də məlum, etimad, şölə, cürət və aqibət, ibadət, ibtidai, ümman kimi ərəb mənşəli söz keçmişdir. Ərəb dilinin dilimizdə Məhəmməd, Hüseyn, Əli, Cavid həmçinin Qismət, Rahim, Rəhim, Zeynəb eləcə də Zübeydə, Ayşə kimi adların yaranmasında təsiri də açıq-aşkar özünü göstərir.

Fars mənşəyindən olan sözlərin dilimizə gəlməsi X-XI əsrlərdən başlamışdır. XI-XII yüzilliklərdə yaşayıb-yaradan Ə.Xaqani, M.Gəncəvi, həmçinin N.Gəncəvi kimi bir çox şairlərimiz öz əsərlərini fars dilində yazmışdılar. Bu fakt fars dilinin idarəçi mövqedə dayanmasına dəlalət edirdi. Kəmiyyəti etibarilə fars mənşəli sözlər ərəb sözlərindən azlıq təşkil edir ki, bunların əksəriyyəti, əsasən, bədii ədəbiyyatın köməyi ilə daxil edilmişdir. Məsələn: gövhər, guşə, pəri, pır, çarx, çarpayı, çağa, firavan, xiyaban, xanəndə, çırağban, qanunpərəst, ədəbiyyatşünas, atəş, badə, kitab, əncam, ördək, dovşan və s. Amma söyləmək lazımdır ki, fars dilindən də dilimizə Qəzənfər, Gülnar, Fərrux, Natəvan, Bünyad, Gövhər, Rövşən və s. kimi xeyli ad keçmişdir. Nəticə etibarilə, əsrlər boyunca ərəb-fars mənşədən olan sözlər dilimizə məxsus qayda-qanunlarına uyğunlaşma prosesi keçərək və vətəndaşlıq hüququ əldə etmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rus dilinin təsiri də danılmazdır. Azərbaycan torpaqlarının istər çar Rusiyası və sovet Rusiyası tərəfindən işğalı dildən də təsirsiz ötürülməmişdir. Nəticədə rus dilindən dilimizə əsasən beynəlxalq xarakterli yüzlərlə söz keçmişdir və bu dil avropa mənşəli sözlərin dilimizə keçməsi üçün bilavasitə tramplin rolu oynamışdır. İstər adi danışmaq dilinin köməyi ilə, istərsə də ədəbi dilin köməyi ilə dilimizə yol tapan bu cür sözlərə stəkan, stol, stul, realist, rektor, paralel, radio, elektrik, ekran, epoxa, opera, teatr, seminar, komanda, medal, metodika, disk, bioloq, gioloq, film, epizod, epidemiyə, estafet, operasiya, mebel, metateza, ekskursiya, distansiya və s. göstərmək olar.

Müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz dövrdən etibarən artıq avropa və daha çox ingilis mənşəli terminlərin dilimizə inteqrasiyası özünü göstərir. Elm və texnikanın inkişafı, Qərbə inteqrasiya, ictimai, siyasi və mədəni yenilənmə bir çox bu kimi terminlərin formalaşması ilə müşayiət olunur. Elmi üsluba aid sözlərin əksəriyyəti mətbuatda, elmi ədəbiyyatda işləndikdən sonra isə adi danışq dilinə daxil olaraq ümumişləklilik əldə edir. Nümunə olaraq: spiker, inteqrasiya, qloballaşma, internet, monitorinq, aksiya, sanksiya, depozit, disk, mitinq, format, kompüter, sayt, fayl, prezident və s.

Geniş elmi araşdırmalar və fikir mübadilələri, texniki nailiyyətlərin inkişaf edərək bəşəriyyətin ümumi obyektinə çevrilməsi, dil, ədəbiyyat və incəsənət səviyyəsində əlaqələrin yaranması və zənginləşməsində böyük rol oynayır.

Dildəki yeni cisim və məfhumların ifadəsilə bağlı bəzi səbəblərə görə, dilin milli söz ehtiyatı həmin tələbi ödəmədiyindən, başqa dillərə müraciəti ehtiyacı meydana çıxır. Məhz bu ehtiyac başqa dillərdən söz almağa zərurət yaradır, nəticə etibarilə hər hansı məfhumu adlandırmaq üçün digər dil vahidlərindən istifadə olunur. A.Babayev bununla əlaqədar qeyd edir: *“Dildə alınma sözlərin böyük rolu vardır. Müasir dövrümüzə elə bir dil mövcud deyil ki, o dilin lüğət tərkibi ancaq öz sözlərindən təşkil edilsin. Əgər elə bir dil varsa, deməli, o, inkişaf etməyib. Müasir inkişafı ilə bağlı olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi həmçinin siyasi baxımdan sıx bağlıdırlar. Bu, dillərin yaxınlaşmasıdır və birinin digərinə vəd edilməsi üçün əsas təşkil edir”* [25, s.302]. Dilin mədəniyyətin inkişafında böyük, əhəmiyyətli rola malik olması danılmazdır. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün onun əsas funksiyası kommunikativ funksiyadır.

Mədəniyyət insanların ətraf mühitə olan adaptasiyasının əsas üsuludur və kommunikativ xarakter daşıyır, demək, dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə qırılmazdır. Hər mədəniyyətin öz dil sistemi vardır ki, daşıyıcıların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına xidmət edir. Dilin özü də daşıyıcı olmaqla bizi əhatə edən konkret dünyanı, hər bir xalqın mentaliteti, milli xarakteri, adət-ənənələri, ictimai-mənəvi normalar və dəyərləri əks etdirən aynadır [40, s.96]. Qeyd etməliyik ki, dil eyni zamanda insan şəxsiyyətini formalaşdıran əsas mədəni alətdir. Məhz dil

vasitəsilə hər bir vətəndaş öz xalqının tarixini, ictimai mədəni xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, eyni zamanda dünya elmini, mədəniyyətini və s. öyrənir və qavrayır.

Bəşəriyyətin bu günə qədərki inkişaf tarixi boyunca müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dillər beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Əgər elmi-texniki terminologiyayı nəzərdən keçirsək, qədim yunan və latın dillərində olan sözlərin ağırlığının digər dillərdən olan sözlərə nisbətən çox olduğunu müşahidə etmiş olarıq. Demək, qədim dövrlərdə akkad, qədim yunan, latın dilləri beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi rolunu oynamışlar. Hal-hazırda inkişaf etmiş dillərin leksik qatındakı elmi-texniki terminlərin 85%-ni bu dillərdən götürülmüş sözlər təşkil edir.

Sonralar isə, yəni XVII əsrin ikinci yarısından XX əsrin ortalarına qədər fransız dilinin mədəniyyətlərarası ünsiyyət, yüksək statuslu dil rolunu oynadığını görürük. Mədəniyyət və incəsənətə (əsasən, rəsm və musiqi) aid bir çox terminlər bu dildən götürülmüşdür. XX əsrin ortalarından etibarən ingilis dili beynəlxalq və mədəniyyətlərarası dil olaraq istifadə olunmağa başlamışdır. İngilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi ilə qloballaşma dövrünə keçildiyini söyləsək səhv etmiş, yanılmış olarıq. Çünki bu dilin dünyanın əksər dillərinə və mədəniyyətlərinə qlobal təsiri heç kəsdə şübhə yaratmır.

Mədəniyyətin inkişafı dilə, dilin inkişafı da mədəniyyətə təsir edir. Eyni zamanda millilik həm mədəniyyətdə, həm də dildə aparıcı yer tutmaqdadır. Dil milli özünüdərkini inkişafında əsas vasitələrdəndir. Əksər dillər, o cümlədən Azərbaycan dili də ingilis dilinin təsiri ilə qarşılaşır. Bütün sahələrdə ingilis dilinə məxsus sözlərin çoxluğu, ən əsası, dövlət dili haqqında qanunvericiliyə zidd olaraq reklam, elan, obyekt və müəssisə adlarında ingilis dilinə məxsus sözlərdən geniş istifadə olunma özünü büruzə verir [40, s.99].

Elmin, texnikanın tərəqqisi həm də yeni söz və ifadələrin dilə gəlməsi deməkdir. Bu isə dilin zənginləşməsi üçün əhəmiyyət kəsb etsə də, alınmaların az zaman sonra milli sözlər üzərində hegemonluğuna gətirib çıxarır. Təbii ki, alınmaların sayı artdıqca onların istifadə sahəsi də genişlənir, nəticə etibarilə milli sözlərin passivləşməsi və tədricən işləklidən çıxması prosesi izlənilir və milli dil məhvə doğru sürüklənir, ya da milli mənşəli sözlər ya məişət üslubunda, ya da dialekt

və şivələrdə istifadə olunur. Bu prosesin qarşısını almaq üçün yeni terminləri araşdırmaq, həmin məfhumu mənaca uyğun milli sözlərdən istifadə etmək və yaxud kalka üsulu ilə yaranan yeni sözləri lüğətə daxil etmək daha məqsədəuyğundur. Məsələn, bütün ixtisas sahələrinə aid edilən “kreativ” sözünə diqqət yetirək. *Creativ* ingilis dilində “fərqli fikirli, yaradıcı” mənasındadır. Publisistikada mütəmadi olaraq işlənən “multikulturalizm” və “tolerantlıq” sözlərinə diqqət yetirək. *Multi* - çox, *kultura* - mədəniyyət deməkdir. Tolerantlıq sözü latınca “tolerantia” sözündən olub, “dözüm, qatlanma, səbr, həzm etmə, xoş nəzərlə baxma” deməkdir.

Dilimizdə bir məfhumu ifadə etmək üçün söz ehtiyatı varsa, dilə tamamilə yad olan, ahəngə uymayan sözləri dilimizə daxil etməklə biz nəyi əldə etmiş, nəyi qazanacağıq? Kreativ sözünün əvəzinə “yaradıcı, yenilikçi”, multikulturalist əvəzinə “çox mədəniyyətli” dil üçün məqsədəuyğun tərzdə mənani ifadə etmiş olur. “Professional” sözü “peşəkar” sözü ilə müqayisədə daha çox işlənir. Bəzən elə söz-terminlər olur ki, onları ya başqa bir sözlə əvəz etmək mümkün olmur, ya da dildəki ifadə həmin semantikaya tam uyğun olmur. Belə ifadələri tərcümə etmək və yaxud yeni kəlmə ilə əvəz etmək çox gərəksiz və mənasızdır. Beynəlmiləl elmi terminlərin, xüsusilə, tərcümə və yaxud əvəzlənməsi doğru deyil. Terminin konseptual bir sistemin ifadəsi olduğunu unutmamalıyıq və termini əvəz edə biləcək sözün leksik məzmununun konseptual sistemlə üst-üstə düşməsi ehtimalı olduqca cüzdür və tərcümə məqsədəuyğun deyil. Ümumiyyətlə, milli sözlərin dildəki aktivliyini qorumaq lazımdır.

Əlbəttə, dildə baş verən dəyişmələr, təkmilləşmələr yalnız qloballaşmanın təsiri deyil və bu faktı hökm kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Çünki dil hər zaman inkişaf edir, cəmiyyətdəki dəyişikliklər onun inkişafına təsir edir, təkmilləşməsinə səbəb olur. Dil heç vaxt tam sabit qalmır. Azərbaycan dili də yarandığı vaxtdan müxtəlif mərhələlərdə inkişaf yolu keçmişdir. Sadəcə olaraq, qloballaşma hər hansı bir dilə digər dillərə informasiya vermək baxımından aktualıq qazandırsa da, digər milli dillər informasiya alıb-vermək baxımından dayanıqlı olmaq üçün bir başa bağlı olduğu daxili dil normalarına xüsusi diqqət yetirməlidir.

Artıq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dil normalarındakı dəyişiklik qloballaşmaya qədərki dövrdə də müşahidə edilmişdir. Qloballaşmanın dilə təsiri isə daha çox müxtəlif üslublara xas materialların (elmi üslub) tərcüməsi zamanı baş verir ki, bunu da dilin müxtəlif səviyyələri ilə izah etmək mümkündür. Lakin bu istiqamətlərin dilə təsiri nəticəsində yaranan ifadələri mütləq şəkildə dil norması kimi qəbul etmək də düzgün deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, ilk olaraq şifahi dilə təsir edən qloballaşma bütün funksional üslublar üçün eyni dərəcədə gücə malik deyil. Məlumdur ki, rəsmi üslub dilin ekstralinqvistik amilləri ilə bir başa bağlıdır. Qloballaşmanın təsiri nəticəsində dilə gələn yeniliklər (yeni söz və ifadələr) şifahi nitqdə işləndikdən, yəni yaşama hüququ əldə etdikdən sonra bədii üsluba keçir, rəsmi üslubda isə bu belə deyil. Yeni (beynəlmiləl) sözlər dövlətçilik və siyasət dili olan rəsmi üsluba isə bir başa daxil olur.

İnsan beyninin dərk etdiyi və qavradığı anlayışlar ilkin olaraq sözlə ifadə olunduğu üçün istənilən dilin leksik qatı dilin ən qeyri-sabit hissəsi hesab olunur. Qloballaşmanın informasiya bolluğuna şərait yaratması danılmaz faktdır və məhz buna görə dilin leksik qatına güclü söz axını gəlməkdədir. Odur ki, sözalma söz yaradıcılığının əsas, rahat və əlverişli üsuluna çevrilmişdir.

Qloballaşmanın təsir izləri aydın hiss olunan, leksikanın xarici təsirlərə daha çox məruz qalan hissəsi terminologiyadır. Əlbəttə, terminlər dildə mövcud olan müxtəlif kənar dil vahidlərinin məcmusu sayılmamalıdır. Terminlər müəyyən proses nəticəsində dildən-dilə keçir və sabitləşir. Adətən leksik vahidlər və sintaktik elementlər bir dildən başqa dilə birbaşa keçə bilər, qrammatik vahidlər isə bu hüquqa malik deyil. Onlar dildə qarşılıqlı müəyyənləşərək ifadə olunur.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, sözalma üsulu ilə sözlərin dilə axını dubletlərin yaranmasına səbəb olur. Bu bir tərəfdən dilin zənginləşməsinə xidmət etsə də, istənilən dildə dubletlərin çoxluğu o qədər də müsbət hal hesab olunmur.

Doğrudur, sözalma nəticəsində dildə yaranan paralellər çox vaxt fərqli mənə çalarının, incəliklərinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, dilimizdə xeyli sözlər vardır ki, dublet təşkil edir: bəyaz – ağ, siyah – qara, peşəkar – professional və s. Qara əvəzinə siyah, ağ əvəzinə bəyaz işlənməsi poetiklik yaratmaq baxımdan daha

çox bədii ədəbiyyatda istifadə olunsa da, gündəlik həyatda professional sözü peşəkar sözü ilə, demək olar, paralel işlənməkdədir. Göründüyü kimi, müəyyən informasiyanı alınma sözlərlə çatdırmaq dildə paralelliyə yol açır. Ümumiyyətlə, dubletlərə nəzər yetirəndə eyni məfhumu adlandıran müxtəlif mənşəli sözlərin əksər hallarda dəqiqliyə və konkretliyə xidmət etdiyinin şahidi oluruq. Lakin bu heç də yenilik yalnız alınma sözlərlə çatdırılmalıdır demək deyildir, əlbəttə ki, milli sözlərimizə üstünlük vermək vacibdir.

Termin yaradıcılığı üçün Azərbaycan dilinin geniş və zəngin imkanlara malik olması hamıya məlum faktdır. Çünki bu günə qədər dilimizin daxili imkanları hesabına yüzlərlə termin yaradılmış və işləklilik qazanmışdır. Terminoloji sistemin zənginliyi dilin lüğət tərkibi əsasında təmin edildikdə həmin dilin tarixiliyini bir daha sübut etmiş olur.

Dil yalnız ünsiyyətə xidmət etmir, həm də dövlətçiliyin ifadə vasitələrindən biridir, milli-mədəni dəyər daşıyıcısıdır. Azərbaycan dili Azərbaycançılığın tərkib hissələrindən ən əsasını təşkil edir. Azərbaycan dilinə hər zaman böyük qayğı ilə yanaşan Heydər Əliyev bu mənada söyləmişdir: *“Biz həmişə ata-babalarımıza minnətdar olmalıyıq, çünki dilimiz ən çətin zamanlarda itirilməyib, onu xalq yaşadıb, həm də xalqımızın böyük şəxsiyyətləri yaşatmışlar”* [111, s.35]. Ümummillî liderimizin sözlərini davam etdirərək əcdadlarımızdan bizə miras qalmış bu irsi qoruyub saxlamaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq bizim vətəndaşlıq borcumuz olduğunu bütün məsuliyyətlə söyləyə bilərik [3, s.350].

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR DÖVRDƏ LEKSİK YOLLA ZƏNGİNLƏŞMƏSİ

Dilin leksik bazasının inkişafı, onun zənginləşməsi və həmçinin formalaşması dildə yeni sözlərin yaranması ilə əlaqəlidir. Bu proses leksik təbəqənin genişlənməsini təmin edir. Dilin söz bazası xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır, birbaşa onun həyat tərzini (ictimai-siyasi həyatındakı dəyişiklikləri, istehsalatda, elmdə, texnikada, mədəniyyətdəki inkişafını və s.) olduğu kimi yansıdır. Söz ehtiyatının zənginləşməsi prosesi, bir çox hallarda, mürəkkəb tarixi-ictimai, sosial-siyasi və mədəni dəyişikliklər zamanı daha da sürətlənir. Cəmiyyətdə baş verən bu mədəni inqilablardan baş verməsi dilin leksikasına bir başa təsir edir.

1940-1980-ci illərdə dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf mərhələsini Azərbaycan ədəbi dilinin sözün həqiqi mənasında çiçəklənmə dövrü hesab etmək olar. Ədəbi dilin inkişaf prosesində leksik təbəqənin genişlənməsi üçün daha əlverişli imkanlar yaranır və bu zaman dilin daxili qanunlarının ağırlığı özünü göstərməyə başlayır. Həmin mərhələdə söz yaradıcılığı imkanlarının artması daha çox rus dili vasitəsi ilə keçən alınmalarının hesabına baş verir. Biz bunu terminoloji qatda daha aydın müşahidə edirik.

Akademik N.Cəfərov “Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı” kitabındakı 1940-cı və 1975-ci illərdə işıq üzü görmüş orfoqrafiya lüğətləri üçün toplanmış sözləri mənşəyinə görə araşdırmış və maraqlı nəticələrə əldə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatda kökü hər hansı bir dilə məxsus olmasına baxmayaraq dilimizin sözyaradıcılığı vasitələri ilə formalaşan sözlər Azərbaycan sözləri kimi nəzərə alınmışdır.

Statistik müqayisələrin sonunda aşağıda qeyd olunan nəticələr əldə olunmuşdur:

I. 35 il müddətində milli (Azərbaycan) sözlərin miqdarı 10.769-dan 47.255-ə çatmış, demək olar ki, dörd dəfə artmışdır. Bunun nəticəsində sözlərin çəkisi 52,2 %-

dən 80,9%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu cür artım aşağıda göstərilən leksik proseslərin nəticəsidir:

1) Ərəb-fars, əsasən də rus-avropa mənşəli söz köklərinə Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəltmə vasitələrinin əlavə edilməsi nəticəsində yaranan sözlərin milli söz kimi qəbul olunması çoxalır;

2) Dilin daxili imkanlarından istifadə edərək yeni sözlərin yaranması prosesi artır.

II. Şərqi (ərəb-fars) mənşəli sözlərin sayının 3813-dən 6744-ə qədər artması prosesi 1920-1930-cu illərdə dildən sıxışdırılıb çıxarılmış 3000-ə yaxın sözün yenidən dilə qayıtması ilə əlaqədardır. Nəticə etibarilə, ərəb-fars mənşəli sözlərin miqdarı artsa da, lüğət tərkibində olan bütün bu sözlər 18,6%-dən 11,5%-ə düşmüşdür.

III. Rus-Avropa mənşəli sözlərdə də müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Sayca 6050-dən 4441-ə düşmüş rus-Avropa mənşəli sözlərdə 1,5 dəfə azalma müşahidə olunur. Bu dövrdə həmin sözlərin mənimsənilməsi, özünü küləşdirilməsi prosesi gedir, dilimizin sözyaratma vasitələri nəticəsində yeni sözlər meydana çıxır və kalka yolu vasitəsilə söz artımı prosesi güclənməyə başlayır. Nəticədə, qərb (rus-Avropa) mənşəli olan sözlərin xüsusi çəkisində azalma özünü göstərir.

IV. Ümumiyyətlə, dilimizdə müxtəlif mənşəli alınma sözlərin azaldığı aydın görünür. Əgər 1940-cı ildə dərc olunan lüğətdə alınma sözlərin miqdarı 47,8% təşkil edirdisə, 1975-ci ildə dərc olunmuş lüğətdə artıq alınma sözlərin miqdarı 19,1%-ə düşür. Bu da milliləşmə faizinin 28,7-ə bərabər olduğu deməkdir.

V. Təhlil zamanı maraqlı statistik faktlara təsadüf edilmişdir. 1940-cı ilin lüğətlərində k samiti ilə başlayan qərb (rus-Avropa) mənşəli sözlər işlənməmişdir, 1975-ci ilin lüğətlərində isə 55 sözə (3,3%) rast gəlinir. Bunun da səbəbi ondan ibarətdir ki, 1940-cı illərdə dərc olunan lüğətlərdə “q” ilə qeyd edilən sözlər 1975-ci illərdə dərc olunan lüğətlərdə “k” ilə verilmişdir. Nəticə etibarilə, sözlərin əvvəli “q” hərfi ilə başlayan bu sözlərdə rus-Avropa mənşəli sözlərinin əsas çəkiləri 202-dən 119-a düşərək 11,7% azalmışdır.

Beləliklə, tədqiqatın yekunu olaraq, 1940-1975-ci illərdə dilimizin lüğət tərkibində milliləşmənin daha yüksək şəkildə olduğu qənaətinə gəlinəydi qeyd olunur. Bu mərhələdə milli leksik vahidlərin üstünlüyə malik olması və alınmaların sayında nəzərə çarpacaq azalma bunu deməyə imkan verir. Bu illər ərzində millilik normativləşmiş – həm milli vahidlərin kəmiyyəti artmış, həm də əcnəbi sözlər imkan daxilində azərbaycancalaşaraq Azərbaycan dili leksik-semantik sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir [70, s.139].

Dildə mövcud olan sözyaratma modelləri əsasında düzələn yeni sözlər (neologizmlər) də leksik qatın müəyyən hissəsini təşkil edir.

Dilin inkişaf tarixinə nəzər salsaq görərik ki, xüsusi dil materialı hesabına yeni sözlər yaratmaq ideyası həmişə lüğətin zənginləşdirilməsinin mühüm yolu kimi irəli sürülüb. Dilin leksik qatının fasiləsiz çoxalmasına xidmət edən sözyaradıcılığı bilavasitə aktuallığını saxlayır.

Sözyaradıcılığının (əsasən onun leksik-semantik üsulunun) dilin lüğət tərkibinin sözün məna baxımdan genişlənməsi yolu ilə zənginləşməsində böyük rolu vardır: dildə artıq var olan sözlər yeni mənalar əldə edərək semantik baxımdan dəyişir. Nəticədə iki və daha çox omonimə bölünür. Bununla da yeni mənalı sərbəst, həmçinin müstəqil qəbul olunan sözlər meydana çıxır. Nümunə olaraq: cəmiyyət, peyk, qaynaq, zəng, qurum və s.

Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin zənginləşməsində istifadə edilən başqa metodlardan biri də sözün xarici dildən əldə edilərək öz daxili normalarına (fonetik həmçinin qrammatik) uyğunlaşdırılmasıdır: Məmməd, kitab, şəkər, rahat, dilbər, mitinq, vedrə, nömrə, və s.

Bəşəriyyət tarixi boyunca ayrı-ayrı dövrlərdə sözlərin xarakter, mənsubiyyət, intensivliyi fərqlilik təşkil etmişdir. Rus dilinin etimologiyasına nəzər salaq:

1) XII-XIV yüzilliklərdə xüsusilə türk mənşəyinə malik sözlər məişət, həmçinin atçılıqla əlaqədar idi: денги, казна, кармаи, сундук, кушак, лошадь, табун, аркан və b.

2) XVIII yüzillikdə fransız mənşəyinə malik sözlər elm, məişət, incəsənət və hərblə bağlı sözlərin axını daha da sürətlənir: пальто, кашне, манто; парламент, шовинизм, батальон, атака; вальс, балет, романс, тире, диссонанс, нюанс və s.

Rus ədəbi dilində iqtisadi və siyasi dairələrdə дилер, маркетинг, бартер, брифинг, брокер və s. kimi ingilis mənşəli sözlərin istifadəsi diqqəti cəlb edir: Lüğət fondumuzun zənginləşməsində bu qəbildən olan sözlərin rolu böyükdür, çünki belə neologizmlərin əksəriyyəti dilə məhz rus dili vasitəsilə keçmişdir.

Bəzən dildə qaytarma alınmalarının olması maraqlı fakt kimi diqqəti cəlb edir. Söz bir dildən başqa dilə keçməklə fonetik və yaxud da semantik cəhətdən dəyişikliyə uğrayır və beləliklə geri dönüş edir. Məsələn: fransız dilində belə nümunələrin çoxluğu özünü göstərir:

12-15-ci əsrlərdə fransızcadan ingilis dilinə keçən sözlərin bir çoxu 18-ci əsrdə tamamilə başqa mənə ilə fransızcaya qayıtdı; Nümunə olaraq: beynəlmiləl söz olan “juri - münsiflər heyəti” sözü; köhnə fransızca "juree" sözü "and" mənasında istifadə olunurdu. Müasir azərbaycan dilində hər iki alınma - jüri və münsif sözləri paralel olaraq işlənməkdədir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, söz əmələ gəlməsinin strukturu sözlər kimi mənimsənilə bilər. Bu vaxt dilin xüsusi lüğət tərkibinə əsaslanaraq xarici dildə söz yaradıcılığı və ya semantik modeldən istifadə edilir və əcnəbi sözlərin semantik korreksiya variantı - kalkalar formalaşır. Deməli, kalkalar gizli sözalma hesab edilə bilər.

Bəzən söz semantik quruluş baxımından da alınə bilər; Nümunə olaraq, toucher (fr.) əsas mənədan - “əllə toxunmaq” - “hissləri oyatmaq” ilə yanaşı məcazi mənə da daşıyır. Həmin mənə – “qəlbinə toxunmaq” rus dilinə, sonradan isə rus dilindən azərbaycan dilinə keçən və frazeoloji birləşmə şəklində işlənəkdədir.

Hər hansı əcnəbi söz dilə keçəndə fonetik və qrammatik harmoniya prosesindən keçir.

Başqa sözlə desək, sözdə dilin fonetik qanunlarına uyğun gəlməyən xüsusiyyətlər aradan qaldırılır və fonetik cəhətdən həmin dilə uyğunlaşdırılır. Yəni sözdə qəbul edilən dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşmayan xüsusiyyətlər aradan

qaldırılır və fonetik baxımdan həmin dilə uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn, yunanca *khoros* sözü ixtisarla “xor” kimi qəbul edilir. Çin dilində isə əksinə, hər bir çoxhecalı söz adətən qısaldılır. Alınma söz gəldiyi dilin xüsusiyyətlərini qəbul etməyə bilir, yəni fonetik xüsusiyyətlərini saxlamış olur.

İkisi bir yerdə işləndiyi komment, kokteyl, kollagen, kollokvium, lifting, link, liposaksiya, magistr həmçinin makler, manşet, menecment, spreylərcə də stepper, stəndap, şeypinq, şopinq kimi sözlər bu qəbildəndir.

Kəmiyyət baxımından bütün dillərdə milli sözlərlə alınmalar arasında olan əlaqə fərqlidir. Çin dilində alınmaların sayı olduqca cüzidir. Çinlilərlə müqayisədə Azərbaycan, rus, fars dillərində isə alınmaların ümumi miqdarı təqribən milli dilin lüğət qatının yarısını təşkil edir.

Çinlilər avropa dillərindən keçən ən çətin elmi terminləri də öz dillərinin daxili imkanları hesabına dəyişə bilirlər; məsələn: “elektrik” anlayışını “ıldırım” mənasındaki *dyan* söz kökündən istifadə yolu ilə ifadə edən çinlilər “tramvay” (*dyaiçə*) həmçinin “telefon” (*dyanxua*) sözlərini həmin söz kökündən almışlar. Dilin öz söz bazası hesabına zənginləşmə avropa dillərində də baş verir. Məsələn: Alman dil qrupuna aid island dilində demək olar ki, bütün dillərdə işlənən telefon həmçinin radio sözlərinin əvəzinə *thread* sim “ip” və *utvard* “atmaq” eləcə də “tullamaq” kimi sözlər istifadə edilir. Əgər fars dilində alınmaların sayı 50% təşkil edərsə, ingilis dilində bu 70%-ə qədər yüksəlir.

Ümumiyyətlə, dünyada çox az sayda saf, təmiz dil mövcuddur. Sivilizasiyadan uzaqda - cəngəlliklərdə, səhrada və s. yerlərdə məskunlaşmış kiçik qəbilə və tayfalar dillərini təmiz saxlamağa müvəffəq olurlar. Lakin müasir dövrdə, yəni qloballaşma dövründə inkişaf etmiş dövlətlər arasında alınmalarsız dilə rast gəlmək mümkün deyil. Buna səbəb, əlbəttə ki, bəşəriyyətin bir-birilə əlaqəli şəkildə yaşamasıdır. Mədəni və elmi əlaqələrdən daha öncə, mütləq iqtisadi-ticari əlaqələr mövcud olmuş, sonra isə elmi və mədəni əlaqələr inkişaf etmişdir.

Bir çox dünya dillərində alınmaların milli mənşəli sözləri üstələdiyi səbəbilə hazırda sözlərin alınması müsbət hal kimi qarşılanmır; nümunə olaraq, Fransa

hökuməti rəsmi dairələrdə həmçinin mətbuatda ingilis sözlərindən istifadənin qadağan olunması barədə qanun qəbul edib.

Dildə leksik təbəqə dialekt və sadə dil vahidlərinin hesabına da zənginləşə bilər. Dilin daxili söz ehtiyatı hesabına yaranan sözlər bütün dil qanunlarına tez uyğunlaşır və üslubi cəhətdən neytrallaşır. Belə sözlərin çoxu yazıçı və şairlər tərəfindən ədəbiyyata gətirildikdən sonra öz mövqeyini bərpa edir.

İsimlərin mənələrindəki dəyişikliklərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük təsiri vardır. Burada tarixi faktorlar böyük rol oynayır. Çünki leksik-semantik dəyişikliklər bir çox faktlardan asılıdır və ictimai-siyasi, tarixi proseslər həlledici mövqedə dayanır.

Tarixizmlərin dirilməsi dilin zənginləşməsinə, xüsusilə, alınmaların qarşısının alınmasına mühüm təsir göstərə bilər.

Beləliklə, dilin lüğətinin inkişafı üçün iki başlıca meyar daha qabarıq şəkildə ifadə olunur:

- 1) Sözyaradıcılığın xüsusi rolunun nəticəsində milli mənşəli elementlərin artması;
- 2) Dövlətlərarası mədəni, həmçinin elmi münasibətlərin inkişaf etmə prosesinin nəticəsində beynəlmiləl olan sözlərin artması.

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək olar ki, dilin zənginləşməsi prosesi sürəti baxımından dilin öz inkişafı ilə əlaqədardır: dil nə qədər çox inkişafdadırsa, dəyişikliklərin tempi bir o qədər ləngolur. Nəticə etibarilə, dildəki tərəqqi onun az dəyişilməsinə gətirib çıxardır. Əgər dilin leksik tərkibi çox sürətlə dəyişilməyə başlayır, yəni yenilənsə, bu zaman bağlar qırılır. Çünki, əvvəlki nəsillərin həm tarixi-mədəni, həm də ədəbi-bədii ənənələri gələcək nəsillər üçün əlçatmaz olur. Dilin mühafizəkarlığı həm əsrləri və həm də nəsilləri bir-birinə bağlayır, sonunda qüdrətli, çoxəsrlik milli dilin və ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb olur.

2.1. İnformatika sahəsində leksik-semantik zənginləşmə

Azərbaycan dilinin zənginləşməsi haqqında fikir bildirən dilçilər Azərbaycan dili lüğət tərkibinin əsas mənbə kimi dilimizin daxili imkanları hesabına zənginləşdiyini qeyd edirlər. Məşhur rus türkoloqu N. Baskakov yazır: *“Bir çox türk dillərində dilin daxili imkanları hesabına zənginləşmə olan kalka, sözün məna baxımdan dəyişməsi, düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri, ixtisarlar hesabına həyata keçirilir”* [147, s.29].

Müasir dövrdə çoxlu sayda ictimai-siyasi, elmi-publisistik ədəbiyyatın, qəzet və jurnalların nəşri qısa müddətdə xeyli terminlərin yaranmasına və nəticə etibarilə müxtəlif sahələrin leksikasının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur [50, s. 173].

Dilin leksik-semantik cəhətdən sistem vahidi olan sözün məzmununda konkret leksik məna ilə ümumi kateqoriya olan semantik və qrammatik məna tam fərqləndirilir.

Sözün leksik və semantik variantı isə dilin leksik və semantik sistemində ən kiçik xarakterik vahid hesab olunur.

Leksik-semantik sistem sözlərin ayrı-ayrı mənalarının çox mürəkkəb sintezindən ibarətdir. Məna dəyişmələrinin qanunları üsulları, problemləri bu sahəni öyrənən alimlərin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur [53, s.233].

Semantik üsulla söz yaradıcılığı yalnız dildə kəmiyyət və miqdarın dəyişməsinə deyil, eyni zamanda keyfiyyətin də dəyişməsinə səbəb olur. Dildəki leksik vahidlər öz zahiri görünüşünü saxlayaraq müxtəlif mənalar ifadə etməyə başlayır. Beləliklə, dilin lüğət tərkibində kəmiyyət artımı baş verir, yəni dil zənginləşir.

Semantik yolla termin yaranması müxtəlif dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dili sahə terminologiyasında da geniş yayılan üsullardan biridir. İfadə etdiyi anlayışların oxşarlığı və əlamətlərin bənzərliyi nəticəsində ad köçürülməsi baş verir.

S.A.Sadıqova semantik metodla termin yaradıcılığı haqqında qeyd edir: *“Yeni mənalı ümumi sözlərin terminologiyasında iki görkəmli xüsusiyyət özünü göstərir: 1) ümumi sözün mənası genişlənərək həmin söz termin xarakteri alır; hazırkı Azərbaycan*

dilinin terminoloji sistemlərində belə terminlərin müəyyən kəmiyyət göstəriciləri mövcuddur və həmin proses terminologiyada da davam etmiş olur;2) Fərqli terminoloji sahələri və ya dar səciyyəli fəaliyyəti olan terminoloji sözlər digər sahədə müəyyən bir anlayışın ifadəsinə və yeni bir sahənin terminoloji sistemində daxil olmağa yönəldilmişdir” [115, s. 26].

Əşya, predmet, obyektlər ətrafda çoxluq təşkil etmiş, reallıqda isə müxtəlif adlarla adlandırılmışlar. Əşya ilə predmetlərin arasında əlaqələr mövcuddur. Bu obyektlər bir-birinə forma və obyekt, məkan, zaman və s. keçidlərlə bağlıdır.

Lakin predmetlərin assosiativ oxşarlığı nəinki onları eyniləşdirmir, hətta onların mahiyyətində olan fərqləri ortadan götürmür. Oxşarlıq, assosiativ oxşatmaq müxtəlif şeylərin və əşyaların eyni sözlər ilə adlandırılmasına səbəbdir.

Nəticə etibarilə ümumişlək sözlər yeni məna daşıyır ki, bu hadisəyə termin yaradıcılığı zamanı daha mütəmadi rast gəlinir. Semantik üsul adı öz məhsuldarlığı ilə termin yaradıcılığında seçilir. Bu baxımdan söz yaradıcılığında fərqlənir. Bunun səbəbi dilin lüğət tərkibinə əlavə edilən ümumi sözlərin terminologiyasıdır [104, s.56].

Ta qədimdən insanların fikir və düşüncələrinin ötürülməsində, qarşılıqlı əlaqəsində ilkin şərt ünsiyyət saxlamaları olmuşdur. Birgə həyat və fəaliyyət prosesində ətrafdakı əşya və hadisələri adlandırmaq üçün eyni və ya bir-birinə bənzəyən ideyalar, fikirlər, məfhumlar meydana gəlmişdir. Belə məfhumlarda, ideyalarda dərk edilmiş hadisələr ümumiləşmiş şəkildə formalaşmışdır.

Dil zehniyyətin, mənəvi dəyərlərin, mədəni və tarixi həqiqətlərin, adət-ənənələrin və davranış normalarının əksidir. Hər bir xalqın onun tarixi qədər qədim olan özünəməxsus milli dili mövcuddur. Dil əsrlər boyu xalq ilə inkişaf edir, dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək ötürülür. Məlumdur ki, dilin bazası sözdür. Söz olmasa dil yaranma bilməzdi. Sözüün informasiya çatdırmaq, ətrafdakı əşya və hadisələri adlandırmaq ehtiyacından yaranmışdır. Yaranan söz məna cəhətdən məfhumla bir başa əlaqədə olur, yəni bir şüur faktı kimi məna məfhuma müvafiq olur. Odur ki, bəzən “sözün mənası məfhumdur” deyirlər. Ümumxalq dilində elmi məfhumlar yox, əməli (praktik) məfhumlar daha çox işlənərək, məna keyfiyyətinə malik olur.

Gündəlik məişətdə istifadə olunan məfhumların əksəriyyəti elmi üslubdakı terminoloji məfhumlardan fərqlənir. Odur ki, bu kimi hallarda mənə və məfhum anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Müxtəlif sahələrə aid sözləri araşdırmazdan əvvəl ümumilikdə “sözün” nə olduğuna nəzər salmaq. Qeyd etmək lazımdır ki, illər boyu alimlər sözə müxtəlif təriflər vermişlər. Akademik V.V.Vinoqradov yazır ki, dilçilər çox zaman sözə tərif verməkdən imtina edirlər, bəzən hətta sözün hərtərəfli təsvirini də vermirlər [91, s.5].

Fərqli zamanlarda sözə müxtəlif dilçilər tərəfindən müxtəlif təriflər verilmişdir. Bunların bir neçəsinə nəzər salmaq:

1. Söz müəyyən mənə bildirməklə səslər toplusudur (kompleksidir). - Bu tərif tam dəqiq hesab etmək olmaz, çünki şəkilçilər də səslər toplusudur və müəyyən semantikaya malikdir.

2. Söz obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandırmaqla dil vahididir. - Bu da tam tərif deyil. Məlumdur ki, nidalar, bağlayıcılar, ədatlar heç bir əşyanı və hadisəni adlandırmır. Lakin bu köməkçi nitq hissələri hamı tərəfindən söz hesab edilir.

3. Söz potensial cümlədir. - Bu tərif də məntiqi cəhətdən düzgün deyil.

4. Sözün fonetik tərif belədir: Söz bir vurğu altında birləşdirilmiş səslər kompleksidir (toplusudur).

5. Sözün məntiqi və ya semantik tərif bu cürdür: Söz müəyyən anlayışı ifadə edən səslərin məcmusudur. - Bu tərif də hər kəs tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Çünki bir çox sözlər məfhum ifadə etmir və deməli, həmin tərifdən kənarda qalır. Belə sözlərə misal olaraq, nidaları, təqlidi sözləri misal göstərmək olar.

Y.M.Qalkina-Fedoruk sözün tərifini belə ifadə etmişdir: “*Söz qrammatik cəhətdən formalaşan, tarixən vahid insan birliyi tərəfindən eyni şəkildə anlaşılan və varlığın müxtəlif hissələrini ifadə edən nitq vahididir*” [91, s.7].

Müsbət haldır ki, bu tərif sözün ictimai quruluşunu vurğulayır və qrammatik formalaşmanı nəzərə alır. Sovet dilçiliyində tərif nisbətən qeyri-müəyyən idi.

Leksik-semantik variant (semema) sözün ayrılıqda götürülmüş mənasına deyilir. Hər bir söz bir dil vahidini digərindən fərqləndirmək üçün müəyyən leksik-semantik mənanı bildirməlidir.

İnformatika sahəsinə aid terminlərdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlər birləşərək ayrıca bir süni dilin tərkibini yaratmışlar. Omonimi, sinonimi, köhnəlmiş sözləri, neologizmləri, hətta vulqarizmləri (KISS – “Keep it simple, stupid” (“Sadə ol, axmaq”) [31, s.438]) olan süni dil. Bunu 2017-ci ildə nəşr olunmuş “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti”nə diqqət etdikdə də aydın görmək mümkündür. Lüğətdə yer almış sözlərin mənə cəhətdən müxtəlifliyi bu fikri təsdiqləyir. Adətən, dilin leksik fonduna daxil olan terminlərin əksəriyyəti ya birbaşa, ya da dilimizin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq qəbul olunur. Termin yaradıcılığında tərcümənin rolunu xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır. Çünki tərcümə zamanı mürəkkəb məqamlarla rastlaşmaq mümkündür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz lüğətdən nümunələrə nəzər salaq:

- /home – UNIX əməliyyat sistemində: fərdi istifadəçilərin başlanğıc kataloqlarını (HOME DIRECTORY) özündə saxlayan kataloq. Bu iformatikada termin kimi izahıdır. Hamıya məlum mənası “ev” olsa da, müxtəlif sözlərlə birləşərək yeni terminlər yaranan zaman fərqli semantik ifadələr ortaya çıxı bilər. Bəzən “ev” kimi, bəzən də kontekstə uyğun olaraq “başlanğıc” kimi tərcümə olunduğunu müşahidə edirik:

1. home ~ начало ~ başlanğıç ~ başlanğıc – kompüterlərin mətn displeylərində: simvolun ekranının sol yuxarı küncündə mövqeyi.

2. homebrew ~ домашний ~ evdə yapılmış ~ evdə hazırlanmış – (slenq) hesablama texnikasının entuziastları tərəfindən, adətən, qarajlarda və zirzəmilərdə düzəldilmiş aparat təminatı haqqında işlədilən termin

3. home computer ~ домашний компьютер ~ ev bilgisayarını ~ ev kompüterini – ev şəraitində öyrənmə, əyləncə, yaxud ev ofisi məsələlərinin həlli məqsədilə istifadə edilən və uyğun qiymətə malik olan fərdi kompüter

4. home page ~ начальная страница ~ ana sayfa ~ başlanğıc səhifə – saytın ilk səhifəsinin adı.

5. homegrown software ~ программное обеспечение домашнего изготовления ~ kullanıcı yazılımı ~ evdə hazırlanmış program təminatı – professional mühitdə deyil, evdə işlənilib hazırlanmış program vasitəsi.

6. Home key ~ клавиша Home ~ Home tuşu ~ Home klavişi – IBM klaviaturalarının rəqəm panelində (“7” klavişi ilə bir yerdə) klaviş.

7. home record ~ начальная запись ~ ana kayıt ~ başlanğıc yazı [31, s.370]

Altıncı bənddə isə “home” sözü olduğu kimi saxlanılmışdır. Home key tərcümədə “ev açarı” deməkdir. Digər bəndlərdə isə tərcümələrin rus dilinə əsasən aparıldığını müşahidə edirik. Ümumiyyətlə, lüğətdə tərcümələrin daha çox rus dilinə uyğun aparıldığı aydın görünür: input driver ~ драйвер ввода ~ giriş sürücüsü ~ giriş drayveri [31, s.401]. Tərcümə lüğətlərində driver sözü “sürücü” kimi tərcümə olunur.

master ~ ведущий ~ ana ~ aparıcı – bir IDE kabeli ilə birləşdirilmiş iki sərt diskdən, yaxud başqa qurğudan biri.

master file ~ главный файл ~ ana dosya ~ baş fayl – adətən, verilənlər bazasının fayllar yığınında verilənlər bazasının mövzuları, yekun verilənlər və çox vacib açar sahələr haqqında bu və digər dərəcədə sabit təsviri informasiyalardan ibarət olan xüsusi fayl.

master page ~ ведущая страница ~ ana sayfa ~ aparıcı səhifə – çap sənədinin hər bir səhifəsinin ümumi görünüşünü müəyyən edən şablon.

master record ~ главная запись ~ ana kayıt ~ baş yazı – baş faylda yazı;

master/slave arrangement ~ главное-подчиненное расположение ~ ana/bağımlı düzeni ~ aparıcı-asılı düzülüşü – qurğunun, adətən, kompüterin ona qoşulmuş başqa qurğuları idarə etdiyi sistem [31, s.484]

Bəzən türk dilinə əsaslanan tərcümələrə də rast gəlmək mümkündür: information retrieval ~ информационный поиск (informasiya axtarışı) ~ bilgi elde etme ~ informasiyanın əldə edilməsi – hesablama texnikası vasitələrinin köməyi ilə informasiyanın axtarışı, nizamlanması və yenidən hasil edilməsi prosesi.

Tərcüməsi “ev sahibi” olan host sözünün termin kimi işlənməsinə baxaq:

host computer ~ хост-компьютер ~ anabilgisayar ~ host-kompüter, baş kompüter – bir neçə kompüterdən və ya terminaldan ibarət olan və rabitə kanalları ilə bir-biriylə birləşdirilmiş sistemdə əsas kompüter.

hosting service ~ хостинг ~ barındırma hizmeti ~ hosting xidməti – informasiyanı həmişə şəbəkədə (adətən, İnternetdə) olan serverdə yerləşdirmək üçün hesablama güclərinin təqdim olunması xidməti.

host language ~ базовый язык ~ ana program dili ~ aparıcı dil – yardımçı program təminatının iştirakı olmadan konkret kompüter sisteminin (hostsistemin) dəstəklədiyi dil [31, s.371]

Burada da 3 fərqli məqamla qarşılaşmış oluruq.

key in ~ нажатие клавиши ~ tuşa basma ~ klavişin basılması – kompüterə simvolu, komandanı və s.-ni daxil etmək üçün müvafiq klavişə (yüngülcə) vurma.

keystroke ~ нажатие клавиши ~ tuş vuruşu ~ klavişin basılması – simvolu daxil etmək, yaxud komandanı (programı) başlatmaq üçün klaviatürada klavişin fiziki olaraq basılması.

keyword ~ ключевое слово ~ anahtar sözcük ~ açar söz – 1. Programlaşdırma dillərində: qabaqcadan müəyyən olunmuş hərəkəti, yerləşik funksiyanı, yaxud əməli tanıdan söz;

Burada isə həm sinonimlik, həm də omonimlik vardır.

Omonimliyə aid başqa nümunələrə nəzər salaq:

kiosk ~ киоск ~ köşk ~ köşk – xırda ticarət və ya xidmət göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş, ölçüləri çox da böyük olmayan tikili. “Kiosk” sözü Avropa dillərinə türk dilindən keçmişdir. Bank terminalı, ödəniş terminalı, yaxud informasiya terminalı da köşk şəklində hazırlana bilər. İnformasiya vermək və informasiya almaq üçün nəzərdə tutulmuş informasiya köşkləri sensor ekranlı kompüter terminalı şəklində olur [31, s.438].

line ~ 1. Линия ~ çizgi ~ cizgi, xətt – həndəsədə: iki nöqtəni birləşdirən ən qısa yol. Həndəsi cizgi tamamilə düzdür və eni yoxdur.

2. Линия ~ hat ~ xətt – elektrik enerjisini və ya informasiyanı ötürmək üçün istifadə olunan istənilən naqıl (məsələn, qüvvət və ya telefon xətləri).

3. Строка ~ satır ~ sətir – mətn emalında: bir üfüqi sətirdə əks edilmiş və ya çap olunmuş simvollar sətiri [31, s.453].

link ~ 1. СВЯЗЬ ~ bağlantı ~ bağlantı – iki kompüter arasında əlaqənin hər hansı növü.

2. КОМПОНОВКА ~ bağlamak ~ bağlamaq – kompilyasiya olunan (obyekt) modullardan (proqramlardan, altproqramlardan, kitabxana prosedurlarından) proqramların obyekt kodlarını qurmaq və xarici istinadları göstərmək.

3. СВЯЗЫВАНИЕ ~ bağlamak ~ bağlamaq – indeks dəyişənlərdən və ya dəyişən-göstəricilərdən istifadə olunmaqla verilənlər strukturunda iki elementin birləşdirilməsi əməli.

4. ССЫЛКА ~ bağlantı ~ istinad – başqa bir veb-səhifə, fayl, İnternet-resursu ilə aktiv bağlantı. İstinadın seçilməsi nəticəsində verilmiş saytın başqa bir yerinə, yaxud başqa resursa keçilir.

5. ССЫЛКА ~ bağlantı ~ bağlantı – bağlantılı siyahılarda (LINKED LIST) və ya ağacda (TREE) göstərici [31, s.457] və s.

Yuxarıda göstərilmiş nümunələrə istinad edərək demək mümkündür ki, tərcümədə semantika xüsusi önəm daşdığı üçün informatikaya aid termin yaradıcılığında da sözlərin mənbə dildə mövcud olan müxtəlif məna çalarlarından istifadə olunur. Bu da ifadənin kontekstə uyğun olması və fikri daha aydın izah etməsi üçün zəruridir.

Cəmiyyətin ümumi səviyyəsi, kommunikativ əlaqələri inkişaf etdikcə, dil nəinki dəyişir, hətta yeni görkəm alır. Cəmiyyətimizdə, həyatda və məişətimizdə baş verən bütün dəyişikliklər dilin leksik qatına da öz təsirini göstərir. Beləliklə, istifadə etdiyimiz sözlərdə mənanın genişlənməsi; mənanın daralması; mənanın obrazlı işlənməsi kimi bəzi dəyişikliklər yaranır. Sözü mənalarının genişlənməsi sözdə yaranan semantik hadisədir. Sözlərin məna genişlənməsi dilimizdə iki cür təzahür edir: 1) fonetik dəyişikliklər olmadan sözlərin mənalarını genişləndirmək; 2) köhnə sözlərin əvvəlki mənalarından uzaqlaşaraq yeni mənalar qazanaraq mənalarının genişləndirilməsi [84, s.146].

Müasir Azərbaycan dilində mənanın genişlənməsi nəticəsində sözlər öz köhnə mənaları ilə bərabər yeni mənalar qazanır və bəzən bu proses fonetik dəyişikliklər olmadan baş verir.

Sirr deyil ki, indi informatika əsridir. Demək olar ki, hər bir şey internet üzərindən həll olunur. Texnikanın, avtomatikanın, informatikanın inkişafı dildə də nəzərə çarpacaq dərəcədə hiss olunur. Çünki hər bir elm sahəsinin inkişafı dilə yeni-yeni terminlərin axını deməkdir. Qloballaşma şəraitində informatika sahəsində mənə genişlənməsi nəticəsində yeni mənə qazanan bəzi sözlərə nəzər salaq:

Çərəz – isim. Adətən, yeməkdən sonra yeyilən quru meyvə, şirniyyat.

Çərəz – isim (infor.) internetdən götürülən bəzi məlumatları kompüterdə qeyd edən fayl mənasındadır [136, s.58].

İngilis dilində “qırıntı”, “qəlpə” mənasında işlənən ÇİP – isim (infor.) hesablayıcı sistemi yaratmaq məqsədi ilə istifadə edilən elektron modul və yaxud mikrosxem [136, s.58].

Bəzi sözlər öz ilkin mənasını qoruyaraq müxtəlif sözlərə qoşulur və yeni terminlərin əmələ gəlməsinə xidmət edir.

Əsas – isim. (ərəb.) 1. Infor. *Əsas açar* – ana açar. İnformatikada fayldakı yazını birqiymətli təyin edən açar. 2. İqt. *Əsas indikatorlar* – iqtisadiyyatın gələcək inkişafını müəyyənləşdirməyə imkan yaradan statistik göstəricilərdir. *Əsas seçmə* – müşahidə obyektinin çox məqsədli müayinələrinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş iri ölçülü (həcmli) seçmə. 3. *əsas toxuma* – keçirici və ötürücü toxumaların aralarını dolduran hüceyrələrin cəmi [136, s.87].

Göründüyü kimi burada “əsas” sözü öz ilkin mənasını qoruyaraq (yəni, “baş”, “vacib”) müxtəlif sahələrə aid sözlərə qoşularaq müxtəlif versiyalarda işlənmişdir.

Filtrasiya – is. infor. İnternetdən arzu edilməz saytları qadağan etmə, filtr qoyma [136, s.100].

Göy – həm isim (səma), həm də sifət (rəng) kimi ümumişlək sözdür. Göy qurşağı – yağışdan sonra günəş şüalarının səmada rəngarəng əks olunması. Mənə genişlənməsindən sonra:

1. *Göy qurşağı* – valyuta risklərindən müdafiəni nəzərdə tutan istiqrazlar.

2. Çap üsulu. Viza blankının şəxsi məlumatlara aid hissəsi “*göy qurşağı*” çap üsulu ilə təsvir olunur [136, s.112].

Son dövrlər “milli dil” ilə yanaşı, “əsas dil” anlayışı ortaya çıxmışdır ki, bu qeyri-ibtidai mühitdə fəaliyyət göstərən, lakin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində son dərəcə yayılmış bir dil kimi başa düşülür, yəni Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələrində ingilis dilinin istifadəsi gündən-günə artır. Texnika inkişaf etdikcə yeni əşyalar kəşf olunduqca bu əşyalara verilən adlar əksər hallarda ingilis dilində olur. Bu da dilə yeni-yeni terminlərin, sözlərin gəlməsinə səbəb olur. Belə sözlərin bir neçəsinə nəzər salaq: Finalizm – is. (ing.) Hər şeyi bir məqsəd üçün müəyyən etmək, eyni məqsədə doğru yönəltmək. Sözlün kökündəki axırıncı söz “son, axır” mənasındadır.

Hər şeyi bir məqsəd üçün müəyyən etmək, bir məqsədə doğru yönəltmək. Sözlün kökündəki son söz “son, bitmə” mənasındadır [136, s.100].

Fləş - isim. tex. Məlumat saxlama funksiyası olan kiçik cihaz; fləş-yığıcı və ya fləş-drayv.

Fləş-baner is. Infor. Məqsədindən asılı olaraq iş portalının ana səhifəsində dizayn edilən məhsul və xidmətlər, şirkətlər, xəbərlər, menyular və s. animasiyalı həmçinin hiperlinkli reklamlar.

Fləşkart – is. Infor. Məlumatların saxlanması üçün flash yaddaş cihazı (136, s.103)

Flayer – Kütləvi paylanması üçün broşuralar, reklamlar və məlumat kağızları. Eyni qayda ilə, nazik kağızların üzərində çap olunur.

Giqabayt – is. (yunanca Giqas “nəhəng” + bayt) infor. Kompüterin yaddaşını ölçmə vahidi. İxtisarla GB kimi işarə olunur [136, s.111].

Hiperlink – is. (yunanca “artıq, hədsiz” + link “sitat, əlaqə”) [136, s.117].

Link – is. qrafik olaraq seçilmiş hipermətn sənədinin bir hissəsi. Tez-tez başqa yerdə tapılan mətnə, başlığa və ya şəkilə istinad etmək üçün istifadə olunur [136, s.151].

Ümumişlək söz olan “pəncərə” ləkəsinə nəzər salaq. Hamının bildiyi kimi, günəş şüalarının evə düşməsi və bayırı görmək üçün düşünülmüş taxta və ya plastmas çərçivəli, şüşədən əşyadır. Termin olaraq isə mənə genişlənməsi nəticəsində müxtəlif mənalar ifadə edir:

Pəncərə - 1.infor. Kompüter monitorunun ekranında məhdud çərçivəli bir hissə olaraq, istifadəçinin proqrama daxil olmasını təmin edir.

2. Bir pəncərə prinsipi – Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidmətinin müvafiq ərazi idarələrində həyata keçirdiyi çıxarışların verilməsi, texniki sənədlərin tərtibi, torpaqların istifadəsi, icarəsi, mülkiyyətə verilməsi, koordinatların uyğunluğu kimi torpaq məsələlərində rəylərin alınması və s. torpaq mülkiyyəti ilə bağlı bütün hüquqi əməliyyatlar [136, s.187].

Tələ - 1. isim. İnsanlar tərəfindən müxtəlif heyvanları tutmaq üçün quraşdırılan qurğu.

2. Neft və qazın hərəkət etməsinə, yəni miqrasiyasına maneçilik göstərən şəraitin olması ilə fərqlənən keçirici neftli-qazlı layın bir hissəsi [136, s.248].

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdə ümumişlək sözlərin məna genişlənməsi nəticəsində termin kimi istifadəsinin şahidi oluruq. Eyni zamanda müxtəlif peşə və ixtisaslarda da bu kimi hadisəyə rast gəlmək mümkündür:

Transfer – fransız mənşəli sözdür, yerdəyişmə, köçürmə mənasındadır.

1. Bir şəkildən başqa şəkllə keçmə və ya bir haldan başqa hala çevrilmə mənasında istifadə olunur;

2. İdm. İdman komandaları arasında idmançının yerdəyişmə edilməsi. Transfer etmək – bir komandadan digərinə keçmək;

3. Maliyyə. Banklararası, hesablararası, ümumiyyətlə, ölkələr və müştərilər arası qiymətli kağızların köçürülməsi əməliyyatı;

4. İqt. Transferlər – 1) əməliyyat zamanı bir iştirakçı tərəfindən digərinə əvəzi ödənilmədən, yəni birtərəfli qaydada verilən iqtisadi qiymətləri;

5. Tur. Turistin qarşılanaaraq əvvəlcədən razılaşıdırılmış nəqliyyat növünə və otelə qədər müşaiyət olunması;

6. Tib. Xəstənin keçirdiyi hisslərin, münasibətlərin həkimə ötürülməsi – transfer edilməsi psixoanalizdə tətbiq edilən metod [136, s.252].

Remeyk – (ing. Remake “yenidən düzəltmək”) Mahnının səs yazısının yeni variantda işlənməsi; köhnə kinofilmin yeni quruluşda çəkilişi.

Remiks – (ing. Remix re + mix “qarışdırmaq”) mus. Köhnə məşhur mahnının müasir formada yenidən işlənməsi aranjirovka.

Remiksing is. (lat. re – “təkrar” + muxing “qarışdırmaq”). Musiqidə səslərin, yaxud mətbuatda, radio və TV verilişlərində müxtəlif elementlərin “qarışması”, kombinasiyası prosesləri [136, s.211].

Render – (ing. “vizuallaşdırmaq, görüntü yaratmaq). Üçölçülü qrafikada fotorealistik təsvirin yaranması prosesi, xüsusi kompüter proqramının köməyi ilə karkas model əsasında təsvirin yaradılması; animasiya* Render proqramı [136, s.212].

Qloballaşma ənənəvi informasiya inqilabı ilə bağlıdır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) məhsuldar resurs kimi istehsalın digər amillərindən (əmək, torpaq, kapital) üstün olaraq müasir yüksək texnologiyalara aiddir. Burada səmərəlilik məhsuldarlığı əvəz edir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları böyük strateji əhəmiyyətə malik olan “silahlar”dır: siyasi, müdafiəvi, iqtisadi, sosial və mədəni. Odur ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yaygın istifadəsi ilə yanaşı ingilis dilinin əhəmiyyəti də artmışdır.

Son zamanlar müasir informasiya texnologiyalarının tamamilə ingilis dilinin materiallarına əsaslandığı, beynəlxalq elmi konfranslarda bütün hesabatların ingilis dilində oxunduğu, yayımlandığı və beynəlxalq danışıqların tərcüməçi vasitəsilə deyil, hər iki tərəfdən ingilis dilində aparıldığı bir vəziyyətlə qarşılaşırıq. Bununla əlaqədar olaraq digər əcnəbi dillərin (rus, alman, fransız) beynəlxalq rolunun nisbətən azalması təbii haldır. Belə bir şəraitdə ingilis mənşəli sözlərin digər dillərin leksik fonduna daxil olması normaldır. Nümunələrə nəzər salaq: ingilis dilində “hiss” mənasını verən sensor sözü Azərbaycan dilində mənə genişlənməsi nəticəsində müxtəlif elm sahələrində əsas mənaya yaxın olsa da, nisbətən fərqli mənalarda istifadə olunur.

Sensor – (ing. Sensor “hiss” < lat. sensus) 1. fiziol. Həssas, hissiyyatı olan.

2. ped. Sensor tərbiyə - görmə, eşitmə, sezmə bacarığının tərbiyəsi, yəni ətraf aləmi qavramaq, hissi idrakın formalaşdırılması; sensor otaq – müxtəlif psixonevroloji problemlər, nevrozlar və nevroza bənzər vəziyyətlər, görmə, eşitmə, nitq

pozğunluğu kimi problemlı uşaqıar üçün nəzərdə tutulur; sensor hərəkətlər – müşahidə, toxunuş, dinləmə hərəkətləri yalnız məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində formalaşdırılır; sensor deffekt – kor, zəif görmə, kar, zəif eşitmə qabiliyyəti.

3. tex. Verici. Sensor telefon, sensor ekran – barmaq toxunuşu ilə proqram funksiyalarının idarə olunması [136, s.229].

İngilis dilindən keçmə digər sözlərə nəzər salaq:

Server – infor. İnsanın iştirakı olmadan müəyyən xidmət tapşırığını yerinə yetirmək üçün ayrılmış personal kompüterlər və ya işçi stansiyalar qrupu – aparatla təminat [136, s.230].

Sivi – is. (ing. CV “tərcümeyi-halın xülasəsi”) İşə düzəlmək istəyən şəxsin özü haqqında qeyd etdiyi vacib məlumatların sistemli xülasəsi.

Skaner – is. (ing.scaner) tex. Hər hansı yazı nümunəsinin surətini çıxarıb kompüterə daxil etmək üçün istifadə olunan qurğu.

İngilis dilinin dünyada görünməmiş yayılması bu təsir altında formalaşan digər yeni dillər və mədəniyyətlərin mövcudluğuna gətirib çıxarır. Müasir ingilis dili nümunəsi ilə dildəyişmə proseslərini modelləşdirmə cəhdi uzun müddət aparılmışdır. Müasir dilin müxtəlifliyi və formalarının qarşılıqlı təsiri ilə müasir dilin müəyyənləşdirilməsi və bir-birinə ziddiyyət göstərməməsi olduqca mürəkkəb bir elmi vəzifədir və bu əlaqənin artması qloballaşma proseslərinin artması ilə bağlıdır.

2.2. İqtisadiyyat sahəsində leksik-semantik zənginləşmə

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşma sözü ilk dəfə iqtisadiyyat sahəsi ilə əlaqəli şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Demək ki, qloballaşmanın təsir etdiyi əsas sahələrdən biri elə məhz iqtisadiyyat sahəsidir. Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr, idxal-ixrac prosesləri sürətləndikcə, dünya bazarına yeni-yeni məhsullar təqdim olunduqca, dildə də müəyyən dəyişikliklərin olması, yeni terminlərin və neologizmlərin yaranması tam təbii prosesdir. Hər yeni məhsul yeni ad, yeni marka deməkdir. Son dövrlərdə dünya bazarına çıxarılan məhsulların adlarına fikir versək görərik ki, bu

adların əksəriyyəti ilk baxışda bizim üçün heç bir mənə ifadə etməyən əcnəbi sözlərdir. Məsələn: Pepsi, Fanta, Sprite, Colgate, bigmac, sendvic, hotdog, colgate, chips, shurma, hamburger, milkshake, popcorn (partdabic), sushi, lahmacun, kardiyan (asimmetrik kəsimli uzun jilet), adidas, bretka (dairəvi papaq), slime (jelatinə bənzər maddə), marker (bəyaz lövhə üzərində yazmaq üçün istifadə olunan qələm), kinder (içi oyuncaqlı şokolad yumurta), barbi (balaca gəlincik), airboard (təkrarlı, elektron, plastmas lövhə) və s. Nümunələrdən də aydın görünür ki, bəzi məhsullar istehsal edən firmanın adı ilə məşhurlaşmış və dildə yer almışdır.

İqtisadiyyat terminologiyasında sözün ilkin mənasında baş verən dəyişikliklər nəticəsində əmələ gələn terminlər müəyyən sistem altında cəmlənmişdir. Sözün mənə genişlənməsi nəticəsində yaranan terminlərin mənaları ilə yaranan sözlərin mənaları arasında nəzərə çarpacaq uyğunsuzluq vardır. Dilçilikdə adlandırmanın (nominasiyanın) ilkin (birinci) və ikinci (sonradan yaranan) nominasiya olmaqla iki növü qeyd olunur. İlkin nominasiya hər hansı predmetin müəyyən sözlə adlandırılmasıdır. İkinci nominasiya isə terminoloji sistemdə daha funksionaldır. Bu zaman artıq dildə mövcud olan sözdən yeni anlayışı adlandırmaq üçün baza kimi istifadə olunur. Törəmə mənənin (metaforik) yaranması dilin daxili və xarici ehtiyatlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Bir predmet və ya hadisənin digəri ilə oxşarlığına və əlaqəsinə görə birincinin adının digərinə köçürülməsi nəticəsində törəmə mənələr yaranır. Törəmə mənələr məcazi mənələrdir. Bu, anlayışı assosiativ qavramağa imkan yaradır. Dilçilikdə belə köçürməyə metaforik köçürmə deyilir. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, söz zəngin semantik potensiala malikdir və onun sərhədləri daim dəyişir.

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, maliyyə də paralel olaraq genişlənir, inkişaf edir. Odur ki, həm iqtisadiyyat, həm də maliyyə sahəsi ilə bağlı dilə yeni-yeni terminlər daxil olur. Nümunələrə nəzər salmaq:

Abandon is. (fransız mənşəli söz olub, ingiliscə abandonment “imtina” mənasındadır). Bu termin maliyyə sahəsindən əlavə digər peşə sahələrində də müxtəlif mənələrdə işlənir. 1. maliyyə. Kredit tələbindən imtina etmək birtərəfli akt:tərəfin maliyyə sərmayəsindən imtina etmədən onun hüquqlarından imtina

etməsi;1) Hüquqlardan və mülkiyyətdən könüllü şəkildə imtina; 2) Cərimə tətbiq etməklə sövdələşmədən imtina; 3)İstifadədən asılı olmayaraq opsiyunun müddətinin qurtarması.

2. qanun. İşçinin razılığı olmadan və üzrsüz səbəbdən işdən çıxarılmasının səbəbi.

3. sığorta. Mülkiyyətçinin sığortalanmış əmlakdan imtina etmək və bununla da sığortaçıdan tam sığorta haqqı almaq hüququ.

Qeyd: *Abandon polis – nəzərdə tutulmayan səbəblərə görə (solistin xəstələnməsi, pis hava şəraiti və s.) istənilən tədbirdən (tamaşa, konsert və s.) imtina edilməsi hallarına görə sığorta polisi* [136, s.10].

Ajio is.(latın mənşəli sözdür, aggio “artıqlama”). İqtisadiyyatda bir neçə mənada işlənəkdədir:

1. Fərq ondadır ki, notlar, səhmlər, veksellər və istiqrazlar birjada nominal qiymətindən yüksək qiymətə satılır.

2. Milli fond birjalarına münasibətdə “üçüncü ölkə” birjalarında səhm qiymətlərinin artması.

3. Qızıl sikkələrlə olan əməliyyatlar: Bir sikkənin mübadilə qiyməti ilə metalların qiyməti arasında olan fərq.

4. Birja əməliyyatları ilə müəyyən edilən cari əmtəənin müsbət qiymətləri ilə razılaşıdırılan gələcək satış qiymətləri arasındakı fərq. Ayio sözünün əks mənası - disajio [136, s.19].

Akselerasiya isim. (latın mənşəli söz olub ingilis dilində *acceleration* “sürətləndirmə” deməkdir). İqtisadiyyat. *1.Sahibkarlıq sövdələşməsinin vaxtından qabaq dayandırılması.*

2. maliyyə. *Kredit müqavilələrində ödənilməyən məbləğin dərhal ödənilməsi vaxtı üzrə xüsusi qeydin aparılması* [136, s.22]. Aksept is. (latın mənşəlidir, “qəbul edilmiş”) iqtisadiyyat.

1. *Ödəyicinin təyin edilmiş zaman ərzində öhdəliyə əsasən ödənişə razılıq haqqında bildiriş (Törəmə söz) Aksept krediti –xarici ticarət əməliyyatları vaxtı ixracatçıların banka yatırıqları trattın aksept şəklində qəbul krediti. Aksept tapşırığı*

- *ödəyənin depone və aksept formasında hesablaşmalar üçün öz bankına verdiyi ödəniş etdiyi tapşırıq sənədi.*

2. *Bağlanan müqavilələrdə tərəflərdən biri digər tərəfin oferta təqdimatını qəbul edir [136, s.24].*

Cenk is. (ingilis dilində cır-cındır mənasını verən *junk*). Bu söz də iqtisadiyyat sahəsində iki mənada işlənməkdədir.

1. *İstehlakçılar tərəfindən bir o qədər də populyar olmayan idxal edilən aşağı kalorili mallar.*

2. *Qiymətli kağızlarla bağlı yararsız istiqrazlar [136, s.55].*

Deport is. (fransız mənşəli sözdür - *deporte*). 1. *Qiymətli kağızların və ya valyutanın məzənnə dəyərləri ilə qarşılıqlı razılaşmaya əsasən erkən ödənilmiş dəyər arasındakı fərq.*

2. *Qiymətli kağızların bazarında məzənnədə mənfəət qazanmaq üçün qiymətli kağızların məzənnəsini aşağı salmaq məqsədi ilə birja möhtəkiqləri tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatları [136, s.62].*

Fyuçers is. (ingilis mənşəli *futures* sözündəndir) iqtisadiyyat. Müəyyən edilmiş əsas aktiv Müəyyənləşdirilmiş tarixdə öncədən razılaşdırılmış qiymətə almaq və ya satmaq öhdəliyi yaradan standartlaşdırılmış birja razılaşmasını təmsil edən qiymətli kağız. Fyuçers müqaviləsi şəklində maliyyədə -aktiv gələcəkdə müəyyən tarixdə və müəyyən qiymətə alınması yaxud da satılması öhdəliyini əks etdirən standartlaşdırılmış müqavilə. Fyukerslər qiymətli kağızların bir növü kimi birjada alqı-satqı olunurlar [136, s.109].

Neofit is. (yunan mənşəlidir, “yeni əkilmiş”, “yeni yayılmış” mənasındadır).

1. *İstənilən bir fəaliyyətə yeni başlayan insan.*

2. *Qiymətli kağızların bazarında yeni buraxılan maliyyə alətləri (səhmlər, istiqrazlar və s.).*

3. *Yenicə yaranmış bank [136, s.177].*

Not is. (latın dilində *nota* “işarə” mənasındadır). 1. Musiqi notları. Musiqidə yeddi not vardır. 2. Maliyyədə. Dövlət, yaxud ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlar

tərəfindən emissiya olunan borc öhdəlikli qiymətli kağız. Adətən bu qiymətli kağızlar qısamüddətli xarakter daşıyır [136, s.178].

İqtisadiyyatda və maliyyədə istifadə olunan bu bir neçə nümunədə termin omonimliyinin şahidi oluruq. Demək olar ki, bütün dərslərdə terminlərin bir mənaya malik olub, müəyyən bir elm sahəsi ilə bağlı olduğu qeyd olunur. Lakin bu nümunələr göstərir ki, qloballaşma sürətləndikcə, genişləndikcə bizi əhatə edən hər nə varsa – canlı-cansız, konkret-müərrəd və s. də inkişaf edir və artıq dildə bu məfhumları yeni sözlərlə ifadə etmək, adlandırmaq imkanı olmur. Bununla da, termin omonimliyi yaranır. Yəni bir termin müxtəlif elm və ya peşə sahələrində fərqli mənalarda işlədilir.

İqtisadiyyat sahəsində digər sahələrdə olduğu kimi sintaktik yolla termin yaradıcılığı aktualdır. Bu zaman söz birləşməsi şəklində olan terminin komponentlərindən biri semantik cəhətdən fərqli mənada çıxış edərək özünü yeni obrazda göstərir. Bəzən isə söz birləşməsinin hər iki tərəfi mənə genişlənməsi nəticəsində yeni mənalar qazanır və tamam fərqli, yeni bir ifadənin yaranmasına səbəb olur. Aşağıda qeyd etdiyimiz nümunələrdə belə faktlar kifayət qədərdir.

Termin yaradıcılığında bəzi sözlər sifətlərlə sintaktik əlaqəyə girərək (I növ təyini söz birləşməsi şəklində) yeni terminlərin yaranmasına səbəb olurlar. Belə nümunələrin bir neçəsinə nəzər salaq:

Açıq sif. 1. Maliyyə sahəsi. *Açıq bazar* – tədavüldəki pul kütləsinə və kredit həcminə təsir etmək üçün mərkəzi bankın qiymətli kağızları alması və satması əməliyyatı. Açıq bazar, daima qısamüddətli, bəzən orta və uzunmüddətli dövlət istiqrazları ilə həyata keçirilir.

2. *Açıq cəmiyyət* – Sosiologiya. Dinamik həmçinin sosial mütəşəkkil cəmiyyət.

3. *Açıq sual* – təhsil sahəsi. İmtahanlarda variantsız sualın test üsulu ilə verilməsi. (13) Bu misalda açıq (necə?) sözü bazar, icma, sual sözləri ilə birləşib birinci növ təyinedici söz birləşməsinə əmələ gətirir və dilə yeni termin olaraq daxil edilmişdir.

Advalor sif. (latın mənşəli sözdür, “qiymətə və dəyəərə müvafiq olan” mənasındadır). *Advalor rüsumlar* – İqtisadiyyat. Malın gömrük dəyərinə faizlə qoyulan gömrük rüsumunun növü [136, s.14].

Affilir sif. *Affilir kompaniya* (ingilis dilində “birləşmiş kompaniya” mənasını verən affiliated company sözündəndir). İqtisadiyyat. Əsas kompaniyadan daha az nəzarət payına malik olan kompaniya. Bu kompaniyalar əsas kompaniyanın nümayəndəlik və filialları kimi fəaliyyət göstəririlər [135, s.16].

Ağıllı. sif. (ərəb mənşəlidir) texnika. *Ağıllı ev sistemləri* – vahid qurğuda – yeni idarəetmə panelində cəmlənmiş işıq, pərdə həmçinin temperatur, şlüzlər və s. sistemlər.

Ağıllı lövhə - müasir kompüter rolunu oynayır, elektron lövhənin barmaqla idarə edilməsi funksiyalarına və lövhədə istənilən məlumatı dərhal görmək imkanına malikdir.

Ağıllı qələm - Təhsil. qələmlə kağızdakı məlumatları oxumaq.

Ağıllı geyim - Tibb. geyimə tətbiq olunan ürəyin fəaliyyətinə nəzarət edən sistem [136, s.18]. Məcəzi mənalı bu birləşmələr ağıllı sözünün vasitəsilə əmələ gəlmişdir.

Söz yaradıcılığında dili zənginləşdirmənin bir yolu da mühüm proseslərdən sayılan morfoloji üsuldur. Hər iki üsul (leksik-semantik və qrammatik) dilin qanunlarına tam uyğun gəlir və dilin lüğət tərkibinin, terminoloji qatın zənginləşməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki nəticədə dilə yeni sözlər daxil olur və bu da dilin yenilənməsinə, dolğunlaşmasına səbəb olur. Yəni şəkilçilərin vasitəsilə yeni sözlər əmələ gəlir, sözlər yeni məna kəsb edərək birləşir və yeni semantikəli ifadələrin yaranmasına yol açır, dil üzərində işləklilik əldə edir. Hərdən elə terminlərə rastlaşırıq ki, bu sözlər müxtəlif sözlərə qoşulub (sintaktik metod) söz birləşməsi formasında yeni mənalı termin kimi işlədilir, o, həm də fərqli leksik şəkilçiləri qəbul edib yeni sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn:

Aksept is. (latın mənşəli sözdür, “qəbul edilmiş” mənasındadır). İqtisadiyyat. 1. Ödəyicinin öhdəliyinin müəyyən edilmiş zaman ərzində ödənilməsinə razılığı barədə bildirişlər.

Aksept krediti - xarici ticarət əməliyyatları zamanı ixrac yolu ilə banka qoyulmuş tratin aksept şəklində olan krediti.

Aksept tapşırığı - ödəyənə depone və aksept formasında hesablaşmalar üçün öz bankına verdiyi ödəniş tapşırığı sənədidir.

2. Bağlanan müqavilələrdə tərəflərdən biri başqa tərəfin oferta təklifini qəbul edir [136, s.22]. Bu qəbul-rambus-kreditdir. iqtisadiyyat. İxrac-idxal əməliyyatları üçün qəbul krediti növüdür [136, s.23].

İndi isə aksept sözündən törəyən sözlərə nəzər salaq:

Akseptant is. maliyyə sahəsi.Hesab, veksəl ödəməyə razı olan hüquqi həmçinin fiziki şəxsdir. -ant şəkilçisi isimlərdən isim düzəldən şəkilçi olaraq burada da öz funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Aksept bankı - hesabı ödəmək öhdəliyini öz üzərinə götürmüş bank.

Akseptlənmiş f. sif. Aksept ödəniş sorgusu blankında “akseptlənmişdir” – yəni “ödəyici (bank) tərəfindən qəbul edilmiş ödəniş” kimi sənədləşdirilmiş olur [136, s.22]. Burada iki leksik şəkilçidən istifadə edilmişdir. Aksept+lən+miş.

Akseptləşdirilmiş f. sif. *Akseptləşdirilmiş çek* – ödəyici – Alıcıların hesabına müəyyən edilmiş pul köçürməsinə təmin etmiş bankın akseptləşdirilmiş çeki. Aksept+ləş+dir+il+miş. Görüldüyü kimi, dörd leksik şəkilçisi əlavə edilməklə yeni termin yaranmışdır. Akseptləşmə sözü həmçinin aksept sözündən törəmişdir. Aksept+ləş+mə.

Tədqiqat işinin əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, leksik-semantik zənginləşmədə məna genişlənməsinin rolu çox əhəmiyyətlidir. İqtisadiyyat sahəsində də məna genişlənməsi nəticəsində yaranan terminlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Aktiv (fəal) sifəti ümumişlək söz kimi hamıya tanışdır. Termin kimi isə müxtəlif sözlərlə birləşərək fərqli mənalarda çıxış edir.

Aktiv(lər) sif. 1. Mühasibat. Müəssisənin sahibi olduğu bütün varlıqları əhatə edir.

Cari aktivləri- pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar, həmçinin bank depozitləri və ən qısa zamanda nağd pula çevrilən başqa əşyalar; *fiksed aktivlər* – torpaqlar, binalar,

fabriklər, maşınlar, avadanlıqlar və mebel; *qeyri-maddi aktivlər* – qudvill (yaxşı niyyət, müsbət reputasiya), patent və s.

2. *Aktiv yoxsullar* – iqtisadiyyat. Maddi imkanları məhdud olanlar bu vəziyyətdən çıxmaq məqsədi ilə həyati qüvvələrini səfərbər edən şəxslər.

3. *Aktiv kömür* – tibb. Karbonlaşdırılmış hindistan qabıqları, neft, daş kömürü eləcə də mədən kömürü, zeytun çəkirdəklərindən düzəldilən incə qara toz [136, s.23].

Aqressiv sözünü “əsəbi” mənasında gündəlik həyatda tez-tez istifadə edilən bir sözdür. (Aqressiv insan). Amma terminologiyada semantik cəhətdən tamam fərqli mənada istifadə edilir:

Aqressiv sif. (latın mənşəli sözdür, bir addım da irəliyə getmək tərəddüd etmədən irəliləmək deməkdir)

Aqressiv portfel – İqtisadiyyat. Məzənnəsinin kəskin artması gözlənilən qiymətli kağızlar.

Aqressiv qiymətli kağızlar –səhmlər, istiqrazlar və digər formalarda müşahidə edilən fərziyyələr, birjanın tendensiyaları və proqnozları və məzənnəni əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirən digər formalar şəklində qiymətli kağızlardır.

Bir qayda kimi, bu cür qiymətli kağızlar maksimum mənfəət əldə etmək üçün alınır [136, s.26].

Alternativ sözünü də qloballaşma dövrünün məhsullarından hesab etmək olar. Alternativ Qeydiyyat Mərkəzləri vətəndaşlara xidmət edir. Alternativ enerji – təbiətin çirklənməsini önləmək üçün istifadə olunan enerji növlərinin ümumi adıdır. İzahlı lüğətdə alternativ sözünün mənası belə göstərilmişdir. **Alternativ** fransız mənşəli alternative, latın mənşəli alter - başqa, başqası, ikisindən biri sözündəndir. 1) iqtisadi davranışın ən yaxşı üsulunu seçmək məqsədilə mümkün variantlardan başqa birisi ilə müqayisə edilə bilən bir variant; 2) idarəetmədə müəyyən qərarı istisna edən digər qərara qarşı qoyulan variant. İqtisadiyyat sahəsində “alternativ” sözünün işlənmə məqamlarına fikir verək.

Alternativ (alternat sözündən yaranmışdır, sifətdir). *Alternativ dəyər, qiymət* – resursların dəyəri onların yaradılması və ya əldə edilməsi xərcləri ilə deyil,ən yaxşı

alternativdən istifadə baxımından itirilən faydaları ən yaxşı əks etdirən dəyərlərlə müəyyən edilir; bir əmtəənin digərinə dəyişdirilməsinin dəyəri.

Alternativ xərclər – iqtisadi resursları hər hansı mümkün iqtisadi fəaliyyətdən yayındırmaq üçün istifadə edilən xərclər [136, s.27].

Ambalaj (kayzen.az) sözü fransız mənşəlidir, (türk dilində də) “qablaşdırma” mənasındadır. İqtisadiyyatda isə bir termin kimi tamam fərqli mənalarda işlədilir:

- 1) Beynəlxalq ticarətdə malların qablaşdırılması xərcləri;
- 2) Qablaşdırmanın materialı [136, s.28].

Amortizasiya sözü də bu qəbildən olan sözlərdəndir. Yəni müxtəlif sahələrdə fərqli mənalarda işlədilir. Amortizasiya texniki sahədə xüsusi mexanizmlərin köməyi ilə avtomobil, təyyarə və s.də zərbə və təkan təsirinin azaldılması. İqtisadiyyat sahəsində isə iki mənada istifadə olunur.

Amortizasiya is. (latın mənşəli *amortisatio* sözündəndir) 1. Aktivlərin faydalı xidmət vaxtı amortizasiya qiymətinin mütəmadi şəkildə azalması. *Amortizasiya dəyəri* - mühüm vəsaitlərin ilkin qiyməti ilə ləğv edilmə qiyməti arasında olan fərq.

2. Köhnəlmə. Mühüm vəsaitlərin qiymətinin istehsal olunmuş məhsula (işlərə, xidmətlərə) qismən köçürülməsi [136, s.28].

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, əsas vəsaitlərin amortizasiya edilməsi qalıq dəyər üsulu ilə hesablanır. Amortizasiya sözü -lı leksik şəkilsini qəbul edərək sifət kimi də işlənir. Məs: amortizasiyalı ayaqqabı [136, s.29].

Qeyd etdiyimiz kimi, terminologiyada termin omonimliyi mövcuddur və sıx-sıx rast gəlinən hadisədir. Xüsusən də, qloballaşan dünyada ingilis mənşəli sözlərin dilimizə sürətlə daxil olduğu bir vaxtda terminologiyada belə halların olması gözlənilən hadisədir. Nümunələrə nəzər salmaq:

Anderrayting is. (ingilis mənşəli sözdür, *underwriting* “imzalama” mənasındadır) 1. İqtisadiyyat. İnversiya kompaniyaları, banklar həmçinin iri broker şirkətləri tərəfindən yeni buraxılışlı dəyərli kağızların ilkin bazarda yerləşdirilməsi üsulu.

2. sığorta. Sığortaçının sığortada risklərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə etdiyi metod və üsullarla yanaşı, sığorta müqavilələrinin bağlanması ilə əlaqədar sığortalının qərarlarının xülasəsi, sığorta tarifləri və sığorta haqqları, maliyyə imkanları həmçinin sığortalanmış əmlakın vəziyyəti eləcə də başqa faktorlar.

Sığorta müqavilələrinin bağlanması, sığorta tarifi həmçinin sığorta haqqı barədə qərarların qəbul edilməsi məqsədi ilə sığortalının vəziyyəti habelə maliyyə imkanları eləcə də sığortalanan əmlakların vəziyyəti və başqa bu cür faktorların – sığorta riskinin qiymətləndirilməsi üzrə sığortaçının yararlandığı metod və üsulların, eləcə də hərəkətlərinin cəmi [136, s.30].

Annuitet (latın mənşəli sözdür, ingilis dilində annuity “illik ödəniş” mənasındadır). 1. İqtisadiyyat. Uzun müddətli dövlət borcu üçün istiqrazlarla ödənilən illik renta.

2. Nağd şəkildə alınan kreditlərin, istiqrazların və faizlərin müəyyən müddət ərzində bərabər məbləğdə ödənilməsi [136, s.31]. Annuitet ödənişi – fiziki şəxslərin kreditləşməsi zamanı istifadə olunan ən məşhur ödəniş növüdür (banker.az).

3. sığorta. Sığortaçının sığortalıya yaxud da faydalanmış şəxslərə sığorta müqavilələrində nəzərdə tutulan müyyən fasilələrlə sığortalıya ödənməli olan məbləğ [136, s.31].

Aprobasiya sözünün izahlı lüğətdə iki mənası verilmişdir.

1. Bəyənmə, təsdiqetmə.

2. Keyfiyyət təyin etmə. Aprobasiya metodikası.

İqtisadiyyat sahəsində bu söz fərqli semantikaya malikdir.

Aprobasiya is. (latın mənşəlidir). Nəzəri üsulların, hesablamaların, diaqramların, iqtisadi proseslərin modellərinin praktikada, real şəraitdə tədqiqi [136, s.34].

Arbitraj is. (fransız mənşəlidir, “ədalətli qərar” deməkdir).

1. İqtisadiyyat. Qiymət fərqi baxmayaraq qazanc əldə etmə prosesi.

2. Hüquq. Mübahisələrin sərbəst arbitə və hakim-ekspertə edilmiş müraciət əsasında həll üsulu.

3. Hüquq. Müəssisələr, təşkilatlar həmçinin şirkətlər arasındakı əmlak mübahisələrinin, habelə müqavilə öhdəliklərinin həyata keçirilməsinə dair iddiaların həll edilməsi məqsədi ilə yaradılmış dövlət orqanı [136, s.34].

Audit is. (latın mənşəli sözdür). 1. İqtisadiyyat. Maliyyə hesabatlarının bütün aspektlərdə tətbiq olunan maliyyə hesabatları prinsiplərinə uyğun hazırlanıb-hazırlanmaması ilə bağlı rəy bildirilməsi.

Əmtəələrin istehsalı və satışı həmçinin xidmət edilməsi və işlərin yerinə yetirilməsi ilə məşğul olmuş təsərrüfat subyektiində mühasibat uçotlarının düzgün və ədalətli şəkildə yerinə yetirilməsinin, mühasibat eləcə də maliyyə hesabatlarının sərbəst yoxlanılması[136, s.38].

Audit müəyyən standartlara uyğunluq dərəcəsini müəyyən etmək üçün səlahiyyətli şəxsin (işçinin) müəyyən iqtisadi sistemə aid qiymətli məlumatların sübutlarını toplaması və qiymətləndirməsi və bunu öz hesabatında (rəyində) ifadə etməsi prosesidir. Təsdiqləmə uzun bir tarixə malikdir və fərqli tərcümələr zamanı "o dinləyir" yaxud da "dinləyici" mənasında istifadə edilmişdir.

2. informatika. Toplanan informasiyanın analizi. Əksər hallarda elektron poçt vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar rəsmi sənəd sayılmır və audit zamanı uyğunsuzluq kimi qəbul olunur.

3. bələdiyyə.Müəssisənin, həmçinin təşkilatın fəaliyyətinin formalaşdırılmasına istiqamətlənən obyektiv təminat eləcə də məsləhətlərin verilməsi üzrə fəaliyyət [136, s.38].

Aysel Qəribli özünün “Azərbaycan dili qloballaşan dünyada” məqaləsində haqlı olaraq gözəl qeyd etmişdir:

“İqtisadiyyatın fərqli sahələrinin, xüsusən də müasir texnologiyanın adlarının qoyulmasında həmişə öz təsiri olan ingilis dili etnoqrafik əhəmiyyət daşıyan adlar istisna olmaqla, tək-cə bütün dillərdən əvvəl deyil, demək olar ki, hər bir anlayışları (isimləri) ifadə etmək iddiasında olur” [84, s. 15].

Qloballaşma dövründə dilimizə keçən sözləri araşdırarkən bəzən bir neçə mənə ifadə edən sözlərə də rast gəlinir:

Reali is. 1. Digər dildə danışan insanların praktiki nitqində olmayan predmetlər, əşya anlayışları, situasiyalı sözlər və ya realiyalar.

2. Xarici dilçilikdə və tərcüməşünaslıqda, nümunə olaraq, hər hansı bir ölkənin dövlət quruluşunda, hər hansı bir xalqın tarixində və mədəniyyətində müəyyən bir dili daşıyan dil münasibətləri nəticəsində əks olunan fərqli faktorların öyrənilməsi.

3. Sözlərin normativ mənasının əsasını təşkil edən maddi mədəniyyət obyektləri.

4. Həyatın və məişətin milli xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlər.

5. Oriqinal mətnində realizə edilən mədəni kod elementi [136, s.204].

İqtisadi terminlərin müəyyən bir hissəsi ümumişlək söz və ifadələr şəklində işlənməkdədir. Belə sözlər termin kimi dar çərçivədən çıxaraq hamı tərəfindən başa düşülən və istifadə olunan ifadəyə çevrilir. Ümumiyyətlə, terminologiyada hər hansı terminin ümumişlək sözə və hansısa ümumişlək sözün terminə çevrilməsi faktı kifayət qədərdir.

Onu da qeyd etməliyik ki, dildəki sözlərin yeni semantik mənalar qazanması bütövlükdə xalqın iqtisadi və mədəni inkişafı ilə əlaqəlidir. Yeni iqtisadi əlaqələr, həyat tərzini, mədəni yaşayış səviyyəsini yüksəltmək istəyi heç şübhəsiz, yeni dünyagörüş və düşüncə tərzinin formalaşmasına və dildə sözlərin müxtəlif semantik çalarlar əldə etməsinə əsaslı təsir etmiş olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrdən də aydın göründüyü kimi, mənanın müxtəlif istiqamətlərdə (daralma, genişlənmə və ya xüsusişmə) inkişafı semantik üsulla terminyaratmada vacib və əhəmiyyətlidir. Doğrudur, leksik-semantik üsulla zənginləşmə bir dilin gələcək aqibəti üçün gərəklidir. Terminlər və ümumişlək sözlərdən fərqli olaraq terminlər arasında olan omonimlik elmi üslubda sıx-sıx rast gəlinən hadisə deyil. Məsələn: sifət, güc, qüvvə və s. Terminşünaslıqda terminlər və ümumişlək sözlər arasındakı fərqlər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və müzakirə olunmuşdur. Bir çox fakta istinad edərək terminlər və ümumişlək sözlər arasında doqquz əsas fərqin olması təsdiqlənmişdir:

1. Terminlər müəyyən sahəyə aid olurlar;
2. Terminlər təkmənalıdır, yəni bir mənə ifadə edir;

3. Terminlərin öz sahəsində konkret definisiyası olur və bu definisiya sahəyə məxsus anlayışlar zəminində qurulur;

4. Terminlər nominativ və definitiv funksiya daşıyır;

5. Termin emosionallığa və ekspressivliyə malik deyil;

6. Termin modallığa malik deyil;

7. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır;

8. Terminlər kontekstdən asılı olmur;

9. Terminlərin distributiv imkanları məhduddur [75, s.22].

Bizim yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdə termin omonimliyinin olması II bənddə qeyd olunan fikirlə üst-üstə düşmür, yəni bir növ bu fikri təkzib edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir sahəyə aid termin digər, başqa bir sahədə də eyni anlayışın ifadəedici kimi işlənməsi mümkündür. M.İsmayılova özünün “Terminşünaslığın əsas məsələləri” kitabında yazır: *“Eyni bir terminin bir neçə elm sahəsində işlənməsi özünü üç şəkildə göstərir: 1) termin anlayışı ifadə etmək baxımından heç bir dəyişikliyə uğramır; 2) termin anlayışı ifadə etmək baxımından qismən dəyişir; 3) termin başqa anlayışı bildirir”* [75, s.39].

M.İsmayılovanın bölgüsünün II bəndinə əlavə olaraq bəzi terminlərin bir sahədə olduğu kimi (sadə), başqa sahədə isə söz birləşməsi şəklində işləndiyi faktlarına da rast gəldiyini qeyd etmək istərdik. Məsələn:

Rekurrent riy. 1. Daim təkrarlanan proses

2. Xəstəliyin xroniki hal alması. tib. Bəzi xəstəliklər var ki, irəliləyən və təkrarlanan (recurrent) xəstəlikdir.

3. Rekurrent əlaqə – stat.bütün üzvlərin ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verən düstur. Ardıcılıq üzvü kimi say, funksiya, vektor, matris və s. çıxış edə bilər [136, s.209].

Regressiya is. 1. Regressiya analizi – Stat. asılı olmayan dəyişənin bir və ya bir neçə digər asılı dəyişənə təsirinin statistik analiz üsulu.

2. tibb. Xəstəliyin tədricən öz-özünə sağalması.

3.hidromet. Dənizin sahillərdən yavaş-yavaş geriye çəkilməsi; qurunun yüksəlməsi yaxud da okeanın dibinin enməsi [136, s.210].

Rekreasiya is. 1. İnsanın gərgin iş rejimindən sonra istirahət edib, itirdiyi enerjinin bərpa etməsi.

2. ekol. Rekreasiya dəyişmələri – İstirahətçilər və turistlərin torpağı həddən artıq tapdalaması, bitkilərin eləcə də xırda heyvanların məhvi nəticəsində ekosistemlərin tərkibinin, strukturunun həmçinin fəaliyyətinin antropogen diqressiyası (korlanması). Rekreasiya meşələri - əhalinin kütləvi istirahəti və əyləncəsi məqsədi ilə ayrılan meşə sahəsi. Rekreasiya potensialı - təbiətin insana müsbət fiziki və psixoloji təsiri.

3. coğ. Rekreasiya coğrafiyası - coğrafiyanın planetin quru və su zonalarında rekreasiya sistemlərinin yaradılmasını, yerləşməsini və fəaliyyətini öyrənən bölməsi - regional rekreasiya sistemi

4. stat. Rekreasiya kadastrı – insanların istirahət etməsi üçün ayrılan ərazilər barədə məlumatların cəmi

5. hidromet. Rekreasiya su hövzəsi - əhalinin istirahət etməsi məqsədi ilə istifadə etdikləri su hövzələri [136, s.209].

Məna genişlənməsi nəticəsində fərqli sahələrdə fərqli mənalarda işlənən terminlərə misal olaraq:

Rekultivasiya – is. (latın mənşəli sözdür) 1.Torpaqların məhsuldarlığını artırmaq, ətraf mühitin şəraitini yaxşılaşdıran kompleks tədbirlər sistemi.

2. Fiziki rekultivasiya – torpaqların üst qatının mazutdan təmizlənməsi, torpaqlarda əhəngləmə və şumlama işlərinin aparılması, çirklənmə dərəcəsi çox olan ərazilərdə torpaq qatının qismən dəyişdirilməsi

3. Kimyəvi rekultivasiya – torpaqların yüksək keyfiyyətli absorbentlərlə yuyulması, torpağa mineral və üzvi gübrələrin verilməsi.

4. Bioloji rekultivasiya – çoxillik ot bitkilərinin əkilməsi.

5. Biotexnologiya rekultivasiya – nefti deqradasiya edən mikroorqanizmlərdən istifadə etməklə həyata keçirilən proses [136, s.209].

Müxtəlif elm sahələrinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsinin olması hamıya məlumdur. Təbii ki, bu əlaqə sahə terminologiyasına da bilavasitə təsir göstərir. Çünki elmi sahə sərhədlənmədən daim inkişaf edir və hüdudlarını genişləndirir.

Həqiqətən, qloballaşma elmin inkişafı üçün yeni istiqamətlərin və sahələrin meydana çıxmasına şərait yaradır. Yuxarıda göstərilən nümunələr bu fikrin doğruluğunu sübuta yetirir.

Elm müəyyən inkişaf mərhələləri keçdiyi üçün elmə aid anlayışlar da bu mərhələlər daxilində formalaşır. Eyni səs tərkibinə malik, müxtəlif elm sahələrində işlənən terminlər müştərək terminlər də adlandırılır. M.İsmayılovanın fikrinə görə, eyni bir termin iki müxtəlif elmə aid ola bilməz. O yazır:

"Bizim fikrimizə görə, terminin bir sahəyə aid edilməsi şərtdir" [75, s.40]. Əgər bu aidliyi konkret şəkildə təyin etmə mümkün olmazsa, bu cür vəziyyət terminin meydana gəlmə tarixinin səhv araşdırılması və ya mənasının təhrif edilməsindən yaranır.

Bir sahəyə məxsus terminin başqa sahədə işlənməsi isə geniş yayılmış hal olub elmlərin inteqrasiyası prosesinin nəticəsidir.

Beləliklə, bir termin müxtəlif sahələrdə fərqli mənalarda işlənirsə, bu termin müştərəkliyi yox, termin omonimliyidir. Çünki müştərəklik bir termindən bir neçə sahədə təkmənalı şəkildə istifadədir. Yəni əvvəlki – ilkin mənası ilə müxtəlif sahələrdə işlənirsə, bu müştərək istifadədir. Lakin eyni fonetik quruluşa malik olaraq fərqli mənalar ifadə edərsə, qeyd etdiyimiz kimi, bu, termin omonimliyidir.

Göstərilən nümunələrdən görünür ki, termin omonimliyinə ən çox alınma terminlər arasında rast gəlinir. Ümumiyyətlə, terminologiyada alınma terminlərin sayı milli terminlərdən nəzərə çarpacaq qədər çoxdur. Bu da ya milli terminyaratmanın ləng getməsindən, ya da beyməlmiləl terminlərin işlədilməsinin daha rahat və məqsəduyğun olmasından irəli gəlir.

S.Sadıqova "Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri" kitabında yazır ki, *"elm və texnikanın inkişafı müvafiq terminlərin yaranmasına səbəb olur.*

Amma bu terminlərin mənası dəqiqləşdirildikcə onları meydana gətirən elm və texnika sahəsi bir yerdə dayanmır, irəliləyir. Elmin inkişafı ilə proses haqqında hər hansı fikir formalaşır. Təxəyyülün inkişafı konsepsiyanın formalaşmasına gətirib çıxarır. Konsepsiya anlayışın formalaşmasına təkan verir"[114, s.4].

Dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər terminoloji qatın əsas hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı, terminologiyanın formalaşdığı dövrdən müstəqillik illərinə qədərki dövrdə termin yaradıcılığında alınmaların rolu danılmazdır. Bu elmlərin beynəlmiləl səciyyə daşması ilə bağlıdır. Buna görə də, dünya dillərinin çoxunda işlənən terminlər çox vaxt dilə tərcüməsiz daxil olur. Demək olar ki, bütün elm sahələrində alınma terminlərin kifayət qədər kütləsi var [79, s.48]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz müxtəlif peşə-sənət və elm sahələrinə aid nümunələr buna əyani sübutdur.

Dilin ifadə imkanlarının geniş olmasından asılı olaraq hər hansı məfhumu bildirmək üçün müəyyənləşdirilən sözdən istifadə asanlaşır. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun lüğət tərkibinin formalaşmasından uzun bir tarixi dövr keçdiyindən elmi anlayışların ifadə imkanları da geniş və əhatəlidir. Dildə daxili imkanlar hesabına yaradılmış terminlər, əsasən, aşağıda qeyd olunan yollarla təkmilləşir:

1. Dilin leksikonundakı sözlərə əlavə məna verərək;
2. Millimənşəli sözlərə türkmənşəli şəkilçilər artırmaqla;
3. Alınma köklü sözlərə türkmənşəli şəkilçilərin artırmaqla;
4. İki və daha çox sözlərin birləşməsilə;
5. Alınmaların milli sözlərlə əvəzlənməsi;
6. Köhnəlmiş sözlərin istifadəsi ilə (buna sözün dirilməsi də deyilir);
7. Dialekt sözlərdən istifadə etmək yolu ilə [79, s.48].

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÖZLƏŞMƏ MEYİLLƏRİ

Ulu öndərimiz H.Əliyevin sözlərinə istinad edərək əminliklə deyə bilərik ki, *doğrudan da hər bir xalqın mənəvi dəyərlərini, milliliyini yaşadan onun dilidir. Millətin ana dili onun ən ali milli sərvəti həmçinin genetik qan yaddaşındadır. Millətin keçmişi ilə gələcəyi arasında əlaqə yaradan, milli və mənəvi dəyərlərini qoruyan çox vacib vasitələrdəndir* [42].

Qloballaşma haqqında, onun cəmiyyətdəki rolu və təsiri haqqında əvvəlki fəsillərdə məlumat verdik. Qloballaşma dövründə dildə baş verən dəyişikliklər, alınmaların sürətli axını, beynəlmiləl sözlərlə yanaşı avropa mənşəli terminlərin dilimizin leksik qatının böyük hissəsini işğal etməsi qeyd etdiyimiz nümunələrdən aydın görünür. Dilimizin zənginləşməsi müsbət hal olsa da, dildə yaranan paralellik, terminlər arasında olan omonimlik bəzən birmənalı qarşılanmır. Bununla bərabər qloballaşma qaçınılmaz bir prosesdir. Bu prosedən mənəvi dəyərlərimizi qorumaq şərti ilə maksimum yararlanmağı bacarmalıyıq.

Qloballaşma Azərbaycan dəyərlərinə kifayət qədər müsbət təsir etmişdir. Belə ki, qloballaşma prosesinin tədricən təsiri və dövlətin sürətli iqtisadi yenilənməsi bu yenilənmənin siyasi cəhətdən modernləşməsi, cəmiyyətdə xalqın mənfəətinin nəzərə alınmasını şərtləndirir ki, bu da öz növbəsində respublikamızda müasir düşüncəli, sivil cəmiyyətin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Qloballaşma dünyada baş verən bütün prosesləri əhatə edir. Müasir cəmiyyətdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının artan rolu danılmazdır. Kapitalın intensiv yerdəyişməsi və informasiyadan geniş istifadə imkanı başlıca əhəmiyyətli dəyər olduğu üçün Azərbaycan da bu prosedən kənar qalmamağa çalışır. Bütün dünyada olduğu kimi bizdə də son illər həm cəmiyyətin, həm də ayrılıqda hər kəsin həyatında İKT-nin geniş tətbiq olunması bir reallıqdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, 2002-ci ilin noyabr ayında respublikamız Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyasına üzv dövlətlərin Buxarest Bəyannaməsinə qatılmışdır. Qloballaşma dövründə

Azərbaycanın informasiya cəmiyyətinə çevrilməsi istiqamətində atılmış ardıcıl addımlar dövlətin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır [92, s.216-217].

Heydər Əliyevin - Azərbaycan xalqının ümummilli liderinin respublikamız və eyni zamanda dilimiz üçün etdikləri hər birimizin yaddaşına həkk olunmuşdur. Hələ SSRİ dönəmində Azərbaycan dilini Respublikamızın Konstitusiyasına dövlət dili kimi daxil etdirməsi zamanına görə əsl vətənpərvər olaraq müdriklik və uzaqgörənlik nümunəsi idi. Sonradan, yəni müstəqillik illərində yenidən hakimiyyətə gələn H.Əliyevin dilin inkişaf etdirilməsi və qorunub saxlanması baxımından ard-arda imzaladığı fərman və sərəncamlar başlatdığı işin davamı oldu. Məhz bundan sonra ta bu günə kimi Azərbaycan dilindən istifadə etməyən qurumlarda, hər bir dövlət həmçinin qeyri-hökumət təşkilatlarında dövlət dilinin istifadəsi təmin edildi. Eyni zamanda latın qrafikasına keçid prosesi tamamlandı.

Prezident İlham Əliyev millət olaraq adət-ənənələrimizin qorunub saxlanmasında ana dilimizin və ədəbiyyatımızın əsas faktorlardan olduğunu dəfələrlə vurğulayaraq qeyd edir ki, *bizi millət olaraq qoruyub saxlayan məhz dilimiz, həmçinin ədəbiyyatımız, tariximiz və ənənələrimizdir.* Cənab prezidentin rəsmi dövlət dili statusunun və istifadəsinin təmin edilməsi ilə yanaşı təmizliyinin qorunması, tətbiqinin və tədqiqinin genişləndirilməsini təmin etmək üçün 9 aprel 2013-cü il tarixindəki sərəncamına əsasən təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğunsifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” bu mənada böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu haqda akademik N.Cəfərov “Tarixin tərcümeyi-halı” adlı kitabında adı çəkilən proqramı mühüm tarixi hadisə adlandıraraq belə qeyd edir: *“Qloballaşmanı heç bir milli nöqtəyi-nəzərdən, o cümlədən milli dildən bəyənməsək belə, ona qarşı müharibə elan etsək də, bu təbii və tarixi proses hərəkətin qarşısındakı bütün maneələri, çoxdan gözlənilən və artıq məşhur deyimlə, "Sonsuz dünya"nı reallaşdıracaq. Həm kapitalizm, həm də kommunizm hər ikisi buna can atırdı... Bu, modernizmin, necə deyərlər, postmodernizmin idealıdır...*

Ona görə də, İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü ildəki Sərəncamına əsasən “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və

ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın hazırlanması və qəbulu çox vacib bir addımdır. Azərbaycan dilinin istifadəsinə və öyrənilməsinə dövlət dəstəyini artırmaq, Azərbaycan dilinin qloballaşma mühitində zamanın tələblərinə müvafiq istifadəsini təmin etmək, ölkədə linqvistik tədqiqatları əsaslı şəkildə təkmilləşdirmək, dilçiliyin aparıcı istiqamətləri üzrə fundamental və tətbiqi tədqiqatları inkişaf etdirməklə yaradıcılıq səylərini birləşdirmək məqsədilə hazırlanan Dövlət proqramında müasir, xüsusən də qloballaşma prosesinin fəlsəfəsində zamanın tələbləri nəzərə alınmışdır” [35, s.84-85].

Hər bir millətin mənəvi sərvətlərinin sırasında ana dilinin ən önəmli yerdə dayanması heç kəsdə şübhə doğurmur. Ana dili sadəcə xalqın kommunikativ əlaqələrini təmin edən ünsiyyət vasitəsi deyil. Ana dili ümumən xalqın mənəvi varlığının, dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin ifadə vasitəsidir. Odur ki, beynəlxalq inteqrasiya mühitində ana dilinin qorunması, onun toxunulmazlığının həmçinin funksionallığının təmini bir millət və dövlət kimi bizim ən mühüm vəzifəmiz, müqəddəs borcumuzdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” adlı fərmandan sonra cənab prezident İlham Əliyevin imzaladığı yuxarıda adı qeyd olunan sərəncam dövlətimizin ana dilimizlə əlaqədar qəbul etdiyi ən əhəmiyyətli rəsmi sənədlərdən hesab olunur və bu dilə dövlət qayğısının aliliyindən xəbər verir. Dilimizin qorunması və eyni zamanda inkişafının təmin olunmasına çalışan prezidentimiz bu mövzunun aktuallığını diqqətə çatdırmaq üçün tez-tez bu problemi işıqlandırır və müvafiq qərarlar qəbul edir. Respublikamızın Prezidenti İlham Əliyev 2017-ci ilin oktyabrında “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın tələblərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində dilçi mütəxəssislərin eləcə də media nümayəndələrinin iştirak etməsi ilə mövcud vəziyyəti geniş müzakirə etmiş və bu barədə xüsusi göstəriş vermişdir. Dövlət başçısının tapşırığı ilə keçirilmiş konfrans zamanı qloballaşma prosesinin dilimizi zənginləşdirməsi ilə bərabər, öz mənfi təsirini də göstərdiyi vurğulanıb.

Bu amilləri nəzərə alan cənab prezident dil ilə bağlı ard-arda bir neçə rəsmi sənəd imzalamışdır ki, bunlar da yalnız dilin təmizliyinin, saflığının qorunaraq inkişafı məqsədi ilə icra olunmuşdur. 2018-ci ilin 17 iyul tarixində “Azərbaycan dilinin elektron məkanlarda geniş şəkildə istifadə edilməsinin təmin edilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır. Daha sonra 2018-ci il noyabrın 1-də dövlət dilinin qorunmasının və işləkliyinin təmin olunması məqsədilə İlham Əliyev cənabları *“Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında”* fərman imzalamış, dilin qorunması və inkişaf yollarını müəyyənləşdirmişdir. O cümlədən, başlanan işin davamı olaraq, Dövlət Dil Komissiyası üzrə Monitoring Mərkəzi meydana gəlmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) vitse-prezidenti olan akademik İsa Həbibbəyli bir məqaləsində yazır ki, *prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı Azərbaycanın dövlət dilinin saflığının qorunub saxlanması və iş mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi cəhətindən daha məsuliyyətli vəzifələri müəyyənləşdirir. Həmin sərəncam azad ölkəmizdə dövlət dili ilə əlaqədar aparılan məqsədli siyasətin məntiqi davamı yerinə yetirilən tədbirlərin yeni səhifəsi olur.*

Dövlət dilinin inkişafı sahəsində yerinə yetirilən ardıcıl siyasət Azərbaycan dövlətinin milli-mənəvi dəyərlərinin həmçinin milli varlığının qorunub saxlanmasına və daha da gücləndirilməsinə dövlət səviyyəsində göstərilmiş qayğıya bariz nümunədir. Bu, birinci növbədə, özünün daimi ənənələri, möhkəm və davamlı prinsipləri, zəngin söz ehtiyatı olan Azərbaycan dilinin yad, həmçinin kənar təsirlərdən qorunmasına xidmət göstərən dövlət sərəncamıdır. Çünki Sovet İttifaqı zamanı həmin İttifaq çərçivəsində nisbətən qapalı mühitdə olan Azərbaycan dili xalqımız müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin dünyaya açılması ilə əlaqədar olaraq sağdan-soldan kənar təsirlərlə üzləşməli olub.

Dövlət başçısının imzaladığı bu sənədlər qloballaşma dövründə dilimizin təhlükə altında qalmaması üçün sanki önləyici tədbirdir. Cənab Prezident həyəcan

təbili çalaraq xalqı, ziyalıları, kütləvi informasiya vasitələri işçilərini daha ayıq-sayıq olmağa çağırır.

Cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi və tarixi hadisələrin dilə təsiri haqqında kifayət qədər yazılmışdır. Dilin hər zaman inkişaf etməsi, zənginləşməsi müsbət hal kimi qarşılanır. Çünki xalq, millət və dil bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Dil inkişafdadırsa, deməli, xalq və həmin xalqın qurduğu cəmiyyət də inkişafdadır. Elmin, texnikanın, ictimai-siyasi əlaqələrin genişlənməsi dilin zənginləşməsinə təkan verir.

Türk dillərinin zənginləşməsindən bəhs edən məşhur rus alimi H.A.Baskakov yazır ki, *türk dillərində daxili imkanlar hesabına zənginləşmə kalka, sözün semantikasının dəyişməsi, düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri, ixtisarlara hesabına həyata keçirilir* [148, s.29].

Dilimizin leksik fondunun zənginləşməsində bu günə qədər əsas mənbə kimi əvvəllər ərəb və fars dilindən, sonra isə rus dilinin vasitəsilə Avropa dillərindən istifadə edildiyini görürük. Hal-hazırda söz yaradıcılığında alınmalardan daha çox dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməyə üstünlük verilir. Elm və texnika, kompüter texnologiyaları inkişaf etdikcə, dildə yeni sözlərin yaranmasını zəruri edən milli dilin lüğət tərkibi yeni terminlərin yaradılmasında xammal rolunu oynayır. Lüğət tərkibində olan sözlərin böyük əksəriyyəti milli təfəkkürün, gerçəkliyə yanaşmanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini mühafizə edərək saxlayır və milli dəyərlərin dildə əksi üçün daha çox milli dilin vahidlərinə, belə vahidlərin yaradılması yoluna üstünlük verir [50, s.73].

Dilin qrammatikası ilə bağlı kitablardan da məlum olduğu kimi, söz yaradıcılığında üç əsas üsuldən istifadə olunur: leksik, morfoloji və sintaktik. Müasir dövrdə isə özləşmə üsulu sahə leksikasında terminlərin meydana gəlməsi zamanı daha da inkişaf edərək yeni imkanlar üçün şərait yaradır.

Leksik-semantik üsul Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydalarına və müəyyən ixtisasla bağlı leksikanın daxili xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı prosesləri əhatə edir:

1. Terminləşmə
2. Polisemiya

3. Omonimləşmə
4. Sinonimləşmə
5. Antonimləşmə
6. Kalka
7. Abreviaturlar [50, s.174].

Azərbaycan dilində ayrı-ayrı terminlərin yaranmasında bu yolların hər birinin xüsusi rolu vardır: Terminlər arasında omonimlik, sinonimlik kalkaların yaranması və dilin təmizliyinin qorunmasında əhəmiyyəti danılmazdır, tərcümə zamanı başqa dildən alınmış termin götürən dilin öz imkanları sayəsində yaranan vahid üçün model rolunu oynayır.

Kalka üsulu ilə yaranan terminlərlə alınma terminlərə məxsus əsas xüsusiyyət sadəcə kalkaların (sürəti çıxarılan modellərin) alınma terminlərdən uzaqda, belə ki, digər bir dilə məxsus olmasıdır. Lakin kalkada yeni söz özünün özgə dil modelinə əsaslanır. Yəni iki dildə də kəlmələrin və şəkilçilərin mahiyyəti və strukturu bir-birilə uzlaşır. Əslində kalka alınmalara münasibət yollarından biri və ən mütərəqqisidir. Lakin alınmalara münasibətdə ksenomaniya (özgə dil vahidini olduğu kimi qəbul etmə yolu) yolundan fərqli olaraq, burada milli dil vahidinə üstünlük verilir. Bizim sinonimləşmə adı altında verdiyimiz və özgə dil vahidləri ilə Azərbaycan dilinin öz terminləri arasındakı sinonimlikdə göstərilən milli terminlərin əksəriyyəti kalka nəticəsində meydana gəlmişdir. Kalka zamanı milli dilin lüğət tərkibinin zənginliyindən və sözyaratma imkanlarının genişliyindən asılı olaraq utilitarizm və ya purizm yollarından birinə üstünlük verilir. Utilitarizm başqa dildən alınmış terminin milli dildə müəyyən qədər arxaikləşmiş sözlə əvəzlənməsidirsə, purizm dildə tamamilə yeni terminin yaradılmasıdır. Hər iki halda meydana gələn yeni söz özgə dil elementini əvəzləməyə xidmət edir [50, s.180].

3.1. Alınmaların dildəki mövqeyi

Danılmaz faktdır ki, dilin zənginləşməsində alınmaların müstəsna rolu vardır. Əlaqələrin genişlənməsi, inteqrasiya, səyahətlər, turizm və elmin inkişafı dilə

müxtəlif alınmaların axınına səbəb olmuşdur. Bu proses sonu olmayan prosesdir, hər zaman olmuş, yenə də davam etməkdədir. Xalqlararası əlaqə hər zaman olduğu üçün, demək olar ki, alınmalarsız dil yoxdur. Fərq yalnız nisbətdədir, bəzi dillərdə alınmaların faizi çox (ingilis, fars və s.), bəzilərdə isə (çin dili) azdır, demək olar ki, yox səviyyəsindədir.

Qeyd etməliyik ki, alınmalara da münasibət bir mənalı deyil. Bəzi dilçilər alınmaların dili zənginləşdirməklə yanaşı, onun təmizliyinə xəlil gətirməsi faktının danılmaz olduğu fikrindədirlər. Bəzi alimlər isə buna normal yanaşaraq, dövrün tələbi kimi baxırlar. O da doğrudur ki, bəzən dil özü məfhumu adlandırmaq iqtidarında olmur və məcburi şəkildə alınmalardan istifadə edir.

Ə.Dəmirçizadə özünün “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” kitabında alınma sözləri şərti həmçinin nisbi adlandıraraq, onların mahiyyətini bu cür izah etmişdir: *“Alınma söz konsepsiyası həm mürəkkəb, həm də ənənəvidir. Müasir Azərbaycan dilinin üslubunda olan alınma sözlər, əsasən, digər dillərdən dərin tarixi araşdırma aparılmadan məlum olan və üslub uyğunluğu baxımından mənşəyinə görə səciyyəvi olan sözlərdir. Məhz bu səbəbdən də bu cür sözlərə əcnəbi sözlər deyirik ki, bu terminin məfhumu geniş mənalarda işlədilmiş “alınma sözlər” məfhumuna daxil olmaqla yanaşı, daha çox poetikada, üslubiyyatda varvarizm termini ilə ifadə olunan anlayışa yaxın mənalarda işlədilmiş termin kimi də başa düşülməsin və ondan fərqləndirilsin”* [36, s.92].

Alınmaların dildəki mövqeyi haqqında məlumatları araşdırarkən, bəzən insanların alınma sözləri milli sözlərdən fərqləndirməkdə çətinlik çəkdiyinin şahidi oluruq. Məşhur dilçi alim L.A.Bulaxovski alınma sözlərin əlamətlərini belə səciyyələndirmişdir:

1) Alınmaların əksəriyyəti gəldiyi dilin qanunlarına tam uyğun gəlir. Bunları müəyyənləşdirmək üçün araşdırıcı dilçilik sahələrini dərindən bilməli və həm tarixi müşahidələr, həm də dəqiq, müqayisəli təhlillər aparmalıdır.

2) Bəzi alınma sözlər işləndiyi dilin qanunlarına cüzi uyğunlaşdırılmışdır ki, həmin sözləri asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür.

3) Bəzi sözlərin alınma olduqlarını bildiren bəzi amillər mövcuddur:

a) tələffüz fərqi; b) şərh və təhlildə bəzi pozuntular; c) ikitərəfli samitin işlənməsi; ç) bəzi morfoloji elementlər (affikslər və s.); d) hallanmaya tabe olmamaq meyli [153, s.130].

Dilimizdə bu əlamətlərə mənsub xeyli sözlər vardır. Bəzi sözlər, həqiqətən də dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, onun qanunauyğunluqlarına (ahəng qanunu) uyğunlaşmış və demək olar ki, milli sözlərdən seçilməyəcək hala gəlmişdir. Bəzi sözlər isə öz ilkin əlamətlərini qoruyub saxlamağı bacardığı üçün milli sözlərdən asanlıqla fərqləndirilir.

L.Blumfild alınma sözlərə tamamilə fərqli yanaşmışdır. Alim qeyd edir ki, dialektlərdən ədəbi dillərə keçən lüğət və morfemlər də alınma hesab olunur [150, s.488].

Hamiya məlumdur ki, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə, Oğuz dil qrupuna daxildir. Uzun illər dövlətlərarası ictimai-siyasi, mədəni və ticari əlaqələr dilə təsirsiz qalmayıb və sözlərin inteqrasiyasına səbəb olmuşdur. B.Xəlilov “Azərbaycan dilinin izdivac, ixrac və idxal imkanları” məqaləsində yazır: “Azərbaycan dili dil quruculuğu prosesinə və bütövlükdə dildə gedən hər bir hadisəyə ayıqdır, yaxşı mənada oyaqdır. Bu mənada dilimiz yaşamaq və inkişaf etmək haqqını güzəştə getmir, layiq olduğu həddi, səviyyəni qoruyub saxlamaqla yaşayır, inkişaf edir” [62].

M.İ.Fomina alınma sözləri iki tipə ayırır: slavyan dilindən alınmalar, bir də digər dillərdən alınmalar. Digər dillərdən alınmaları mətnə stilistik roluna və dərk edilmə prosesinə görə də aşağıdakı qruplara ayırmışdır:

- a) beynəlxalq terminlərdən ibarət internasional leksika;
- b) başqa xalqların həyatı və məişəti, yerli koloriti haqqında məlumatı daha rəngarəng çatdırmaq üçün istifadə olunan ekzotizmlər;
- c) tam da qəbul olunmayan, lakin dildə işlədilən varvarizmlər;
- ç) komik effekt verən zarafat dolu nitqdə işlədilən varvarizmlər.

A.Hudson alınma sözlərə münasibət bildirmiş və onlara çox qısa tərifi vermişdir: “Bir dildə sözün digər dildə işlənməsi prosesinə alınma deyilir” [79, s.8].

Məşhur gürcü dilçisi A.S.Çikobava Hudsonun fikrini tamamilə inkar edərək, xarici ölkə dilçiliyi tərəfindən alınmanı bir proses kimi qiymətləndirməsinə etiraz

edir. O deyir: *“Bütün sözlərin müəyyən tarixi prosesdə digər dilin elementi olaraq sözalan dilin faktoruna çevrilməsi tarixi dil prosesidir”* [164, s. 40]. Həqiqətən də bu fikirlə razılaşmamaq olmaz – sözalma tarixi prosesdir.

M.V.Brofmanın da alınmalar haqqında maraqlı fikirləri vardır. O, hər sözü alınma hesab etməməklə bərabər qeyd edir ki, “alınma” termini altında istənilən müəllif tərəfindən dilə daxil olan, dil inkişafının müvafiq mərhələsində iştirak edən və insan həyatına aid olan sözləri nəzərdə tutmuruq [152, s. 27].

Dil xalqın tarix yaddaşı, ensiklopediyasıdır. Çünki xalqın yaşadığı bütün ictimai-siyasi və tarixi proseslərin izləri dildə öz əksini tapmaqdadır. Bu zaman dildə olan leksik alınmaların qabarıqlığı diqqəti daha çox cəlb edir.

Rus və Azərbaycan dillərində olduğu kimi türk dilində də xeyli alınma vardır. Əsasən də, son dövrlərdə ingilis mənşəli sözlərin Türk dilində də sıxlığı aydın görünür. Nümunələrə nəzər salaq: fuel oil – yakıt yağ, dekor – süs, kampüs – yerleşke, sponsor – destekçi, spesiyal – özəl, defans – savunma, detay – ayrıntı, enternasyonal – uluslararası, pozisyon – durum, lider – önder, organize – düzenleme, doküman – belge, format – biçim və s. Türk Dil Birliyinin apardığı araşdırmalara görə 1860-ci illərdə dildə hər 100 sözün yalnız 33-ü türkcə, 67-si isə alınma sözlərdən ibarət idi. Bundan təxminən 70 il sonra Türk Dili Təşkilatının qurulması və dildə sadələşdirmə çalışmaları nəticəsində Türk sözlərinin faizi 43-ə çatdı. Dil dəyişimindən sonra isə, artıq 1978-ci ildə bu faiz 85-ə çatdı. Ən son 1998-ci ildə aparılan araşdırmalara görə ümumi sayı 98.107 olan türk dilinin yalnız 45.888-i türk mənşəli söz olmuşdur. Yəni təəssüflə qeyd etməliyik ki, milli sözlərin faizi aşağı düşmüşdür.

Bir çox türk alimi doğma dilin etimologiyası ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. Bu araşdırmaların içərisində ən geniş və ətraflı olanı Yaşar Çağbayırın hazırladığı “Ötükən Türkçə Sözlük” adlı tədqiqat işi hesab olunur. Türk dilini daha mükəmməl və düzgün şəkildə öyrənmək istəyən hər kəsin əldə etməsi vacib olan bu əsərdə Göytürk, Köhnə Uyğur, Oğuz, Köhnə Anadolu, Osmanlı, Müasir Türk dili ilə Anadolu, Rumeli, Kıbrıs və Kərkük dilindən toplanan sözlərin yalnız bugünkü

mənaları deyil, işlənməyə başlanandan bəri istifadə olunan bütün mənaları verilmişdir.

Bu günün dünyası artıq o qədər sürətlə inkişaf edir ki, bəzən tempi tutmaq inanılmaz dərəcədə çətinləşir. Təbii ki, bu inkişaf və dəyişimlər dildə də öz əksini tapmışdır. İstər Azərbaycan, istərsə də türk və ya rus dilində alınmaların sayının artması, sözlərin semantikasında olan dəyişikliklər bir çox dilçi alimləri həyəcan təbilini çaldırmağa vadar edir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, bu qarşısı alınmaz təbii prosesdir və dili qorumaq üçün onu ətrafdan, kənar təsirlərdən təcrid etmək mümkün olan bir iş deyil. Əsasən də, Türkiyə və Azərbaycan kimi bir çox mədəniyyətlərə ev sahibliyi etmiş, qitələr arasında qalmış ölkələrdə alınma sözərin axını və onların dildə vətəndaşlıq alması təbii haldır. Türk dilinin leksikologiyasına nəzər salsaq görürük ki, türk dilində fransız dili daha çox üstünlüyə malikdir. Belə sözlərin axını cümhuriyyətdən əvvəlki dövrdə daha da çoxluq təşkil edir. Bu gün türk dilində tez-tez istifadə olunan ajanda, disiplin, feodal, geometrik, laik, klinik, meridyen, salon, mesaj, sekreter, virus, volt və s. sözlər məhz həmin dövrdə, yəni XIX əsrin ortalarında dilə keçmiş və işləklilik qazanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, italyan dilindən də türk dilinə xeyli söz keçmişdir. Bu sözlərin əsasını dənizçilik, musiqi və moda sahəsində istifadə olunan sözlər təşkil edir. Bunun da səbəbi Osmanlı dövründə italyanların dənizçilik və incəsənət sahəsində xeyli inkişaf etmiş olmaları idi. Belə sözlərə misal olaraq: antika, balo, berber, çimento, dalyan, entrika, filika, fiyonk, iskələ, kamara, levent, martı, parola, reçine, salamura, toka, vida və s. sözləri göstərə bilərik. Məşhur türk alimi Oqtay Sinanoğlu “Bye-bye türkce” məqaləsində bu mövzuya tənqidi yanaşmışdır. O, belə qeyd edir ki, *heç bir xalq öz dilini bu qədər tez - tez dəyişməmişdir. Demək olar ki, bir nəsil içində Osmanlıdan türkcəyə, oradan da “Anglomanca” deyə biləcəyimiz qərribə yeni bir dilə keçdik. İkincisi inanılmaz sürətlə baş vermişdir* [65, s.169].

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən aydın görünür ki, istənilən bir dil məqsədsiz şəkildə digər dillərdən söz almır həmçinin bütün dillərdə olan alınma sözlər müəyyən ehtiyacdən, tələbatdan dilin lüğət tərkibinə daxil edilir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, müəyyən məqamlarda dilə lazım olmayan leksik vahidlər

də daxil olur ki, bu da dilə mənfi təsir göstərir, təmizliyinə və saflığına zərər vurmuş olur.

Son dövrün mətbuat dilinə nəzər salaraq məcburi alınmaların işlənmə prinsipini eləcə də mövqeyini faktların dili üzrə qeyd etsək, Türkiyəyə meylin nəticəsi kimi dilindən keçən sözlərin sayının artdığını şahidi oluruq. Məsələn: – Türkiyədən çoxlu öyrəncilər oxuyur. Hüquqi şəxsin uçotda olduğu ... və ya başqa təsərrüfat subyektlərinin olduğu yer üzrə uçota alınır. Göstərilən nümunələrdə birinci cümlədə öyrənci əvəzinə tələbə yazılması, ikinci cümlədə isə uçot sözü rus dilində olduğu üçün “qeydiyyat” yazılması daha düzgün olardı.

T.Yaqubova “Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000)” kitabında alınmalar haqqında geniş məlumat vermişdir. Mətbuatda istifadə olunan alınmaların, leksik vahidlərin linqvistik strukturları tədqiq edilərək qruplaşdırılmışdır. Kitabda on il ərzində mətbuatda istifadə olunan alınmaların sayı belə göstərilmişdir. Rus mənşəli alınma sözlər üstünlük təşkil edir (həmin hal rus dilinin təsiri ilə əlaqədardır) – 67 söz; avropa mənşəli alınma sözlər rusizmlərlə rəqabət aparır (son zamanlar xalqımızın Avropaya inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq) – 56 söz; türk dilindən gələn alınmalar da kifayət qədərdir – 49 söz. Əlbəttə, burada dil qohumluğunu nəzərə almaq lazımdır. Ərəb, fars mənşəli alınmalar isə rəqabətdən geri qalır – 7 söz. T.Yaqubova qeyd edir: *“Burada iki faktor vacibdir: 1. Artıq Azərbaycan dilində çoxlu sayda ərəb və fars mənşəli alınmalar mövcuddur və dilin lüğəti onları güclü şəkildə qoruyur. Təsadüfi deyil ki, qohum türk dilləri bir-birilərini ərəb və fars mənşəli dillərdən götürərək anlayırdılar.*

2. Kütlələr şərq dünyasına, xüsusən də ərəblərə və farslara daha az meyillidirlər. Sosial, iqtisadi və elmi inkişaf etməsi cəhətdən dünya standartlarından geri qaldığı üçün etimoloji dilə çevrilə bilmir. Beləliklə, biz öz dilimizdə qeyd etdiyimiz 179 məcburi əldəetmənin heç birinin işlənməsini dəstəkləmirik, çünki onların hər birinin ekvivalenti var. Təbii ki, zaman keçdikcə reseptorların iradəsindən asılı olmayaraq dilin özü bu qazanmalardan xilas olacaqdır” [135, s.59].

Təbii ki, biz də bu fikirlə razıyıq. Dildə məfhumu ifadə edən söz varkən alınmanı süni şəkildə dilə yamamağa ehtiyac yoxdur. Lakin zaman keçdikcə dilin

özünün bu alınmalardan yaxa qurtaracağı haqda nikbin fikirlər inandırıcı gəlmir. Çünki dilimizdə o qədər alınma söz vardır ki, hətta alınma dubletlər də yaranmışdır.

Zəruri alınmalar elmi-texniki inkişafın nəticəsi olaraq dilimizə keçmişdir. Oqtay Sinanoğlu “Bye-bye türkce” məqaləsində yazır:

“Elm və texnikanın inkişafının tələbatını ödəmək üçün hər bir dildə yeni terminlər yaratmaq lazımdır. Bu yaradıcılıq işi çox vaxt dilçilər deyil, elmi və ya texniki məsələni kəşf edən alimlər tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də alim elmin ön cərgəsində mübarizə aparmalı və elm aləmində kəmər götürməli, öz dilinin quruluşunu, söz və terminlərin yaradılması qaydalarını, eləcə də zəruri xarici dil və ya dilləri yaxşı bilməli” [65, s.170]. Alim məqaləsində ürək ağrısı ilə bildirir ki, məktəblərdə türk dili əsas fənn kimi qalmasa və ingilis dilli təhsil belə sürətlə inkişafını davam etdirsə, çox yox, bir-iki nəsil sonra biz türk dilinə “bye-bye” deməli olacağıq. O.Sinanoğlu eyni adlı məqaləsində “Bəs biz?” yarımbaşlıqlı yazısında deyir:

“Bu, türk dilinə həmçinin türk tarixinə, türk hegemonluğuna, türk dünyasına, müsəlman ölkələrinin liderliyinə, dünyada türklərin özünə hörmətinə “bye-bye” deməkdir” [65, s.172].

Aysel Qəribli “Azərbaycan dili qloballaşan dünyada” məqaləsində qeyd edir:

“Əgər biz hər hansı milli baxımdan qloballaşmaya, o cümlədən milli dilə qarşı müharibə elan etsək belə, razılaşmasaq, bu təbii tarixi proses hərəkətin qarşısındakı bütün maneələri aradan qaldıracaq və çoxdan gözlənilən və həqiqətən də populyarlaşacaq, insan övladının ifadəsi, yəni “sərhədsiz dünyaya” nail olacaqdır. Kapitalizm də buna can atırdı, kommunizm də... Müasirliklə, deyirlər, postmodernizmin ideali budur...” [84, s. 26].

Hər bir konkret tarixi dövrdə bir çox anlayışlarla əlaqəli dilimizdə kifayət qədər sözlər yaranmış, ya da digər dillərdən götürülmüşdür. Belə sözlər elmin, texnikanın, məişətin müxtəlif sahələrində həmin sözləri işlətmək ehtiyacı yarandığı üçün çox təbii şəkildə dilə daxil olmuşdur. Tarixin qızıl səhifələrini vərəqlədikcə dilimizdə olan alınmaların hansı dövəndə, hansı dildən keçməsi, o dövrün ictimai-tarixi proseslərini göz önündə canlandırır. Son dövrlər texnikanın inkişafı ilə əlaqədar

dilimizə keçən saysız-hesabsız alınmaların demək olar ki, 90%-i qərbdən gələn sözlərdir. Sırr deyil ki, XXI əsr informatika və moda əsridir. İnformatika sahəsi ilə bağlı nümunələri yuxarıda qeyd etdik. Yeni düşüncələr, fantaziyalar, keçmişlə bu günün sintezi, müasir və orijinal stillərin – məhsulların yaranmasına səbəb olur, bu da müvafiq adların ortaya çıxması deməkdir. Qloballaşma zamanı moda sahəsində (geyim, saç, dırnaq, müxtəlif kosmetik vasitələr və s.) dilə daxil olan nümunələrə diqqət yetirək:

Anti-eyc – sifətdir, latın mənşəli “yaşlanma əleyhinə” mənasındadır. Yaşlanma əleyhinə kosmetik vasitə [136, s.32]

Aplikator – isimdir, alman dilindən götürülsə də, latın mənşəli sözdür. İki mənada istifadə olunur. 1) tib. Bədənə yerləşdirildikdə bədənə təsir göstərə bilən maddə daşıyan yaxud da enerji ötürən radioterapiya cihazı və ya qurğusu.

2) kosmet. Dəriyə kosmetika tətbiq etmək üçün istifadə edilən məhsul.

Aplikatorun nazik tərəfini yuxarı göz qapağının konturu boyunca çəkin.

“Oriflame”, №4, 2015

Balyaj – fransız mənşəli “çəkmək” sözündən götürülmüş isimdir. Gözəllik sənətində saçların rənginin ombredən fərqli olaraq şaquli şəkildə və səthi açılması, sanki günəşdən yanıbmışdır [136, s.42].

Biolaminasiya – yunan mənşəli bio “həyat” və latın mənşəli lamina “nazik metal və ya taxta parçası” sözlərindən yaranmışdır. Saç telinin strukturunu vizual olaraq dəyişərək örtücü rol oynayan xüsusi tərkibli maddə. Nəticədə saçın üzərində onu zədələnmədən qoruyan nazik təbəqə yaranır. Bu adi laminasiyadan fərqli olaraq, örtücü tərkibə sellüloza və təbii qidalandırıcı maddələr daxildir [136, s.47].

Bıçqı – Manikür və pedikür vaxtı dırnağı yonmaq məqsədi ilə istifadə olunan alət [136, s.52].

Blefaroplastika – yunan mənşəli “göz qapağı” və “heykəltəraşlıq” sözlərindən yaranmışdır. Göz qapaqlarının plastik cərrahiyyəsidir.

Bleyzer – ingilis mənşəli blazer sözündən götürülmüşdür.

Parlaq və göz oxşayan rəngli parçalardan hazırlanmış kişi idman metal düyməli gödəkçədir. Klassik gödəkçələrdən fərqli olaraq başqa gündəlik geyimlərlə birləşdirilə bilər.

Qadın qarderobunda da bleyzerə rast gəlmək olar [136, s.51].

Bob – ingilis mənşəli bu söz omonimdir:

1. Gözəllik sənətində qadınların saçları arxadan qısa, qabaqdan uzun kəsilir.
2. Sükanla idarə edilən xizək [136, s.51].

Bolero – ispan mənşəli sözdür. Qolsuz qısa jaketdir. Azərbaycanda milli qolsuz qısa jaketlərə “cannix” deyilsə də, bu yalnız dialektlərdə işlənməkdədir. XVIII əsrin sonunda İspaniyada əvvəl kişilərin başlıca elementlərindən biri olub, sonradan dizaynerlər tərəfindən qadın qarderobuna daxil edilmişdir. Qısa və uzunqol bolero gödəkçələrlə rastlaşmaq mümkündür.

Botoks – latın mənşəlidir. Kosmetologiya sahəsində istifadə olunan xüsusi iynədir: 1) Mimikadan irəli gələn qırıqların açılması, həmçinin üzün dartılması məqsədilə tətbiq edilmiş inyeksiya prosedurları; botulotoksin. *A tipli botulinotoksin tərkibdə olan həmin preparat periferik miorelaksantlar adlandırılan farmakoloji qrupa daxildir* [136, s.20]. 2) Ölmüş, yanmış saçların bərpa edilməsi proseduru. Bu preparatdan tibdə sinir tikləri həmçinin uşaq serebral iflici, miqrenə habelə tərləməyə qarşı müalicədə də istifadə olunur.

Botulinoterapiya – latın mənşəli toksin + müalicə sözlərindən götürülmüşdür. Kosmetika sahəsində tətbiq edilən bu preparatdan mimik qırıqların açılması məqsədi ilə istifadə olunur [136, s.53].

Breket – ingilis dilində “qarmaq” mənasını verir. Metaldan hazırlanan bu qarmaqlardan əyri dişlərin düzgün cərgəyə salınması üçün stomatologiya sahəsində geniş istifadə olunur [136, s.54].

Moda aludəçilərinin dilindən tez-tez eşitdiyimiz *brend* sözü də dilimizə yeni keçən sözlərdəndir. Bahalı və *brend* sözləri sanki sinonimləşmişlər. Bir libasın *brend* olduğunu görəndə kimi istər-istəməz bir fikir, bir ifadə yaranır: – Bahalıdır.

Brend – ingilis dilindən keçmiş *brand* “marka” mənasındadır. Hər hansı müəssisəni reklam etmək rolunu oynayan ticarət markasıdır [136, s.54].

Dəbli, brend malların satıldığı mağaza butik adlanır. Fransız mənşəli, kiçik mağaza, dükən mənasını verən *boutique* sözündəndir [136, s.55].

Dünyada hər bir xalqın öz milli geyimi mövcuddur. Biz bu geyimlərə baxan zaman, sözsüz, qarşımızdakı insanın hansı xalqın nümayəndəsi olduğunu anlayırıq. Bəzi xalqlar (Hindistan, Pakistan ərazisi) hələ də gündəlik həyatda milli geyimdən istifadə edirlər. Lakin dünyanın əksər ölkəsində avropa standartlarına uyğun geyimlərə üstünlük verilir. Bu çox vaxt rahatlıq və qiymət münasibliyi ilə əlaqəli olsa da, bəzən dünyaca məşhur modelyerlərin yeni kolleksiyaları ilə də birbaşa bağlı olur. Dünyanın hansı yerində olursa olsun, öz geyimi ilə seçilən xalqlardan biri də ərəblərdir. Kişiləri ağ libas geyinsə də, qadınları başdan ayağa qara geyinir. İlk baxışda insanda narahatlıq və diskonfort yaradan geyim, əslində, ərəb qadınlarını həm istidən, həm də yad baxışlardan qorumaq üçündür. Təbii ki, belə bir geyimlə dənizdə çimmək mümkün deyil, onlar üçün xüsusi hazırlanan çimərlik paltarları burkini adlanır.

Burkini – ərəb dilindən burka və bikini sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Müsəlman qadınlar üçün çimərlik geyimləri üz, əllər və pəncələr istisna olmaqla, bütün bədəni əhatə edir. Burkini 2008-ci ildə Avstriyada yaşamış livanlı Axed Zaetti tərəfindən yaradılmışdır [136, s.55].

Qadınlar dünyanın ən gözəl və zərif varlıqlarıdır. Hər bir qadın özünəməxsus şəkildə gözəldir. Lakin müəyyən yaşdan sonra təbiət gənc ikən verdiyi gözəllik və sağlamlığı yavaş-yavaş geri almağa başlayır. Bəzi qadınlar bunu normal qarşılıqlar da, bəzi qadınlar (bəzən kişilərdə) qocalıq sindromu ilə barışmaq istəmirlər və bu sahədə püxtələşmiş xüsusi həkimlərin qəbuluna üz tuturlar. Belə həkimlər plastik-estetik cərrah adlanır. Dəriyə qulluq prosesləri və bu proseslər zamanı istifadə olunan vasitələr də dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Çünki neologizm kimi dilə daxil olan əksər sözlər artıq ümumişləklilik qazanmışdır, bəziləri isə termin olaraq qalmaqdadır.

Darsonval - terapevtik müalicə prosesində kremlərə və maskalara olan həssaslığı artıran həmçinin qan dövranını yaxşılaşdıran fizioterapiya üçün cihaz və prosedurdur [136, s.59].

Demodekoz – latın mənşəli sözdür. Demodeks gənəsi tərəfindən meydana gələrək üz dərisini zədələmiş dəri xəstəliyinin adıdır. Tibbi müayinə və müşahidələr zamanı aşkar olmuşdur ki, demodekoz ancaq üzün dərisini: yanaqları həmçinin burunu, alını, çənəni eləcə də dodaq ətrafındakı dərinə, çox az hallarda isə göz qapağını zədələyir [136, s.61].

Demodeks – tibbi-kosmetologiya sahəsində işlənən bu söz də latın mənşəlidir. Piy vəzilərinə və saç follikullarında yaşayan mikroskopik dəri gənəsinin adıdır.

Gözəlliyə xələl gətirən məqamlardan biri də istənməyən tüklərdir. Əlbəttə ki, texnikanın inkişafı bu problemin həllinə də çarə tapdı. Artıq müəyyən prosedən sonra istənməyən tüklərdən bir dəfəlik qurtulmaq mümkündür. Bu proses *epilyasiya* adlanır.

Depilyasiya – latın mənşəli “çıxarılma, təmizləmə” və “tük” sözlərindəndir.

Səthi tük follikullarına toxunmadan dəridəki tüklərin müvəqqəti olaraq çıxarılması prosesidir.

Tibdə dəri xəstəlikləri və bu xəstəliklərdən yaranan fəsadları aradan götürməklə məşğul olan sahə dermokosmetologiya adlanır.

Dermokosmetologiya – yunan mənşəli üç sözün birləşməsindən yaranmışdır. Dermo – dəri, kosmetika – bəzəmə sənəti, loqos – təlim.

Cərrahi müdaxilələrdən istifadə etmədən görünüşü səmərəli şəkildə cavanlaşdırınan terapevtik kosmetologiyanın yeni üsullarından biridir.

Dermolayz – əsasən gözlərin ətraflarındakı qırıqlarla mübarizəyə yönəldilmiş fizioterapevtik prosesin adıdır [136, s.62].

Tərləmə estetik gözəlliyi korlayan məqamlardandır. Etiraf edək ki, paltarda tərləkəsi heç kəsə xoş gələ bilməz. İnsanda diskomfort yaradan bu təbii proseslə hələ qədim zamanlardan mübarizə aparılsa da, bunun qarşısını tam almaq mümkün olmamışdır. Lakin tərləmənin qarşısını alan xüsusi ətirilər istehsal olunmuşdur və demək olar ki, bütün market və əczaxanalardan münasib qiymətə almaq mümkündür.

Dezodorant-antiperspirant *fransız, latın və yunan mənşəli sözlərin cəmindən yaranmışdır, “yox etmə, xaric edilmə”+ “əleyhinə” + “tərləmə, tərləmə”*. Tərləmə vəzlərini

qapayaraq tərləmənin qarşısını almaq üçün istifadə olunan kosmetik vasitədir [135, s.63].

Yaşlanma əleyhinə prosedurlar, əməliyyatlar, müalicə və müayinələr nə qədər xərc tələb etsə də, bu cavanlaşmaq istəyən insanlar üçün maneə deyil. Cavanlaşmaya xidmət edən vasitələrdən biri də dolğudur.

Dolğu – türk mənşəli sözdür.

Üzün cərrahi müdaxilə olmadan korreksiyasında estetik olmayan görünüş verən çökəkliklər, dərin qırıqlarla dolu hialuron yaxud da polimer kütlə; fillər [136, s.68].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi terminlər arasında da omonimlik halları baş verir. Eyni termin bir sahədə başqa mənə, digər sahədə isə tamam fərqli mənə bildirir. Belə omonimliyə kosmetologiya sahəsində də rast gəlmək mümkündür.

Eksfoliasiya – ingilis və latın mənşəli sözlərin cəmindən yaranmışdır. “ayrılma” və “yarpaq kimi, yarpağabənzər” mənasını bildirir: 1) Tibb sahəsində süd dişlərinin təbii yolla tökülməsi prosesidir. 2) Dərinin təbii yolla qabıq verərək soyulması prosesi. Kosmetologiya sahəsində dərinin ölü dəri hüceyrələrindən soyularaq təmizlənməsi; piling [136, s.73].

Bütün sahələrdə olduğu kimi kosmetologiya sahəsində işlənən sözlərin də quruluşca növləri vardır. Sadə sözlərlə yanaşı mürəkkəb sözlər də işlənməkdədir.

Ekspres-təmizləmə. Ekspres sözünün “təcili” mənasını verdiyini bilirik. Deməli, söz “təcili təmizləmə” mənasındadır, kosmetologiya sahəsində dırnaq boyalarının və kosmetik vasitələrin təcili təmizləmə prosesini ifadə edir [136, s.74].

Elektrokoagulyasiya – yunan və latın sözlərinin cəmindən yaranmış bu söz “kəhrəba” və “qatılma, laxtalanma” mənasını verir. Tibbi kosmetologiya sahəsində qanaxmanın qarşısının alınmasıdır. Dəridə əmələ gəlmiş xal, ət xalı, ziyil və s. kimi xoşxassəli şişləri cərrahiyyə prosesində ağrısız götürən zaman qanaxmanın qarşısını almaq üçün damarın ağzını büzən elektrokoagulyasiya bıçağı eyni zamanda qanaxmanın minimal olması və əməliyyatın qısa sürməsinə imkan verən yandırıcı bıçaqdır [136, s.77].

Elektrolimfodrenaj – yunan dilində “kəhrəba”, latın dilində (lymph) “təmiz su” mənələrindəki sözlərlə fransız və ingilis dillərində işlənən “drainage” sözünün

cəmindən yaranmışdır. Elektrik cərəyanının insan orqanizminə impulsiv təsirdir. Aşağı tezlikli cərəyanın dəyişkən ziddiyyətlə əzələlərə verdiyi ritmik stimulyasiya limfaların təbii drenajını, maye və toksinlərin xaric olmasını təmin edir.

Fitoterapiya – yunan mənşəli sözdür. *Bitkilərin və çiçəklərin ətrləri ilə aparılmış müalicə üsuludur. Qoxu orqanları vasitəsilə həmçinin neyrohumoral yollarla orqanizmə təsir edir. Mütəxəssislər tərəfindən ürək-damar həmçinin hipertoniya, ateroskleroz və sinir sisteminin fərqli funksional xəstəlikləri zamanı təyin olunur* [136, s.100].

Filler – ingilis dilində “dolduran” mənasını verir, kosmetologiya sahəsində uzun kontur plastikasında istifadə olunan, xüsusi şprisində olan inyeksiya preparatı, dolğuya deyilir [136, s.100].

Texnika inkişaf etdikcə, təbii ki, bu inkişaf sənayedə də öz əksini tapır. Müxtəlif növ parçalar, materiallar kəşf olunur.

Flis – ingilis mənşəli sözdür. 100% polyester lifdən hazırlanmış, istilik izolyasiya edən, yüksək rütubətli mühitlərdə belə nəm saxlamayan və tez quruya bilən yumşaq parça növüdür [136, s.102].

“Foto” deyən zaman bütün dünyada hamı bu sözü “şəkil” mənasında başa düşür. Demək olar ki, beynəlmiləl sözdür. Lakin fərqli mənalı sözlərlə birləşərək tamamilə yeni mənalı sözlərin yaranmasına səbəb olur.

Fotoepilyasiya – yunan dilində “ışıq” və latın dilində “tük” mənasını verən sözlərin birləşməsindən yaranmışdır. Kosmetologiya sahəsində yüksək impulsa malik işığın köməyi vasitəsi ilə tüklərin yoxa çıxmasını təmin edən kosmetoloji prosesin adıdır. İstilik dalğaları saç foliküllərini qidalandıran kapilyarlarda qanı laxtalandıraraq saç tökülməsinə səbəb olur [136, s.104].

Fotocavanlaşma - dərinin yuxarı və aşağı təbəqələrinə yönəldilmiş işıq şüalarının köməyi ilə kollagen və elastinin sintezinin möhkəmləndirilməsi, qırıqların açılması və dərinin ümumi bərpası prosesidir [136, s.104].

Fotoqocalma – ultrabənövşəyi şüaların təsir etməsindən yaranan qırıqlar, piqment ləkələri həmçinin hiperkeratozun kosmetologiya sahəsində adlandırılmasıdır

[136, s.105]. Nümunədən də göründüyü kimi kosmetologiya sahəsində antonimlərə də rast gəlmək mümkündür.

Hialuron – latın mənşəli sözdür. Hialuron turşusundan bədənin və üzün müxtəlif bölgələrinə tətbiq etmək olur, çünki hialuron turşusu insan orqanizmi ilə uyğunluq təşkil edən çoxlu monometr həlqələrdən ibarət olan karbohidrat maddədir. Revmatologiya, iri oynaqların artrozu, oftalmologiya və kosmetologiyada geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Bu turşu yüksək molekulyar çəkisi ilə dərinə nəmləndirir və qırışıqların dolmasını təmin edir [136, s.115].

Hər bir idman sahəsinin, özəlliklə, su idman növlərinin də özünəməxsus xüsusi geyimləri mövcuddur:

Hidroayaqqabı – yunan mənşəli hidro “su” və ayaqqabı sözlərindən yaranmışdır. Vindsörfinq, sörfinq, kaytinq, hidrosikl və başqa su idman növlərinin ayaqqabısı.

Hidrokostyum - Vindsörfinq, sörfinq, kaytinq, hidrosikl və başqa su idman növlərinin geyimi [136, s.116].

Hipereratoz – yunan mənşəli söz olub, dərinin buynuz qatının qalınlaşması prosesidir [136, s.117].

Hirsutizm – yalnız qadınlarda rast gəlinən ifrat androgen-tüklənmə xəstəliyidir [136, s.118].

Müasir dövrümüzdə açıq sərhədlər, internet vasitəsilə bütün dünyada baş verənlərdən xəbər tutma imkanı, millətlərarası inteqrasiya xalqların adət-ənəsi ilə yanaşı geyim tərzinə də təsir edir.

Kardiyan – XIX əsrin ortalarında yaşamış lord Kardiyanın adından götürülmüşdür. Yaxalıqsız qalın materialdan tikilən, istənilən uzunluqda ola bilən jaketdir. Kardiyan kişilər üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Digər jaketlərdən sonacan tikilən düymələrinin olması ilə fərqlənir [136, s.131].

Klatç – ingilis dilində “tutmaq” mənasındadır. Tutacağı olmayan, mərasimlər üçün nəzərdə tutulan, zərf formalı kiçik əl çantasıdır [136, s.135].

Kokteyl – 1. İngilis dilində *cock* “xoruz” və *tail* “quyruq” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ziyafət məclisləri, ailə şənlikləri üçün nəzərdə tutulmuş sadə, amma eleqant qadın geyimi. Çox vaxt belə paltarların sinə və qol hissəsi açıq

olur [136, s.136]. 2. Müxtəlif meyvələrdən və süddən hazırlanan, spirtsiz içki kimi uşaqlar arasında sevilən bu içəcəyin tərkibi bir qədər dəyişilərək böyüklər üçün fərqli formada təqdim olunmuşdur. Üstü müxtəlif və rəngarəng xüsusi bəzək əşyaları ilə bəzədilir.

Kontur – fransız mənşəli bu sözün vaxt keçdikcə mənə genişlənməsi nəticəsində işlənmə dairəsi də artır: 1. Bir şeyin qrafik xətlərlə xarici təsviri, nəyisə əhatə edən xətt, dairə. 2. Kontur xəritəsi - coğrafi adları olmayan təlim xəritəsi. 3. Kontur xətti - kəsikli xətt yəni nöqtələrdən ibarət olan xətt (azərdict). 4. Kosmetologiya sahəsində isə *kontur plastika*– üz dərisində yaşla əlaqəli əmələ gələn dəyişikliklərə qarşı qoruyucu korreksiya vasitəsidir. Bu proses dərialtı inyeksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Hazırda kontur plastika ayrıca istiqamət kimi inkişaf etməkdədir [136, s.139].

Korreksiya – latın mənşəli *correctio* sözündən götürülmüşdür, kosmetologiya sahəsində çox istifadə olunan sözlərdəndir: 1. Görülmüş bir işin sonradan ehtiyac olarsa, son tamamlama işləri. 2. Üzün ovalının sallanan hissələrinin kosmetoloji vasitələrlə yığılaraq korreksiya edilməsi [136, s.139].

Digər sahələrdə olduğu kimi, kosmetologiya sahəsində də istifadə olunan terminlər leksik-semantik üsuldan başqa morfoloji və sintaktik yolla da yaranaraq dildə işləklilik qazanmışdır.

Kosmezoterapevtik – yunan mənşəli sözdür. Mezoterapiyanın bütün komponentləri birləşdirən, inyeksiyasız yerinə yetirilən, fransız kosmetologiyasının son kəşflərindəndir. Bu üsullar yalnız üzdəki qırıqları açmır, eyni zamanda üzə yumşaq və parlaqlıq verir [136, s.140].

Krem-premakiyaj – krem sözü hamıya məlum olan ifadədir. Kulinariyada tortların və şirniyyatların bəzədilməsində istifadə olunan konsistentli, yağdan, qaymaqdan hazırlanan xüsusi maddə, eyni zamanda görünüşcə bir-birinə bənzəyən, lakin qətiyyənlə yeməli olmayan, daha çox qadınların istifadə etdiyi əl və üz üçün xüsusi tərkibli məhlul krem adlanır. Premakiyaj isə makiyajdan əvvəl deməkdir [136, s.141].

Qaynaq – is. 1. Bir şeyin qaynadığı çıxdığı yer, mənbə. – Bu dəfə başdan-başa su qaynağı idi; – Sən öylə ziya qaynağısan... (“mənbə, mənşə” mənasında) (A.Şaiq). 2. Metalda qaynayıb (qaynaq olub) bitişən yer. Metal hissələrin aralarına ərgin metal tökmək yolu ilə onları birləşdirmə, bitişdirmə üsulu. 3. Alıcı və yırtıcı quş caynağı. 4. Kosmetologiyada dırnaq və saçın spesifik vasitələrlə calaq üsulu ilə uzunmüddətli uzadılması [136, s.145]. Göründüyü kimi, müasir kosmetologiyada qaynaq sözü texniki sahədə istifadə olunan mənasından götürülmüşdür. Burada da əridib yapışdırma prosesi baş verir.

Bir çox sahələrdə olduğu kimi kosmetologiyada istifadə olunan sözlər arasında da omonimliyə rast gəlinir. Məsələn:

Laminasiya – isim. 1. çap. Bu, kağızın üzərinə çəkilən xüsusi təbəqədir ki, onu çirklənmədən, cırılmadan qoruyur və cəlbedici görkəm verir. 2. kosmet. Saçlara vurulan xüsusi tərkibli maddədir. Saçları zədələnmədən və günəş şüalarından qoruyur. Kirpiklərin laminasiyası zamanı onlar daha uzun görünürlər [136, s.147].

Layner – isim. 1. Müntəzəm olaraq uzaq səfərlərə çıxan iri və sürətli nəqliyyat gəmisi [50]. 2. kosmet.Göz makiyajı üçün istifadə olunan kosmetik vasitə [136, s.148].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, termin omonimliyi hər sahədə qarşımıza çıxma bilər. Sənədləri qorumaq üçün istifadə olunan xüsusi polietiləndən hazırlanan örtük də, saçlara parlaqlıq verən, daha uzun görünməsinə səbəb olan proses də laminasiya adlanır. Eyni zamanda layner sözü də bu qəbildəndir. Hər zaman layner deyəndə göz önündə gəmi canlanırdısa, artıq elə deyil. Gənc qızlar bu kəlməni eşitdikdə o dəqiqə kosmetik vasitəni düşünür.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibinin inkişaf edib formalaşmasında ictimai-siyasi hadisələr böyük təsir gücünə malikdir. Belə ki, cəmiyyətdə, ictimai-mədəni həyatda baş verən inkişaf dilin də leksik-semantik potensialının zənginləşməsi üçün real zəmin yaratmış olur. İctimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişaf dildə yeni sözlərlə yanaşı, yeni mənaların yaranmasına, mənaların dəyişilməsinə səbəb olur. Yəni tələbatla əlaqədar olaraq dilin lüğət tərkibi müxtəlif dəyişikliklərə uğrayır.

Qloballaşmanın təsiri terminyaratmadan da təsirsiz ötürməyib. Terminyaratmada aktualıq qazanan üsullardan biri də kalka üsuludur. Dilçilərin bir qismi kalka üsulunun tədqiqi zamanı əsasən üç anlayışdan – kalka, alınma və tərcümədən bəhs edir. Hər üç anlayışa istənilən mövqedən baxdıqda çox oxşar cəhətlərə malik olduğu aydın görünür. Belə ki, hər üç halda başqa dildən götürülmüş sözün qarşılığını tapmaq lazım gəlir. Tərcümə prosesində zəruri şərt yad sözün mənasına uyğun ekvivalentinin tapılmasıdır. Kalka başqa dildən götürülmüş sözün fonetik cəhətdən deyil, struktur və semantik cəhətlərini özündə birləşdirir. Məşhur sovet linqvisti, professor A.A.Reformatski “kalkanı – sözlərin hissələrə görə tərcümə edilməsi, sonra isə bu hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsi” adlandırır [160, s.117].

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün kalkaların taleyi eyni olmur. Kalkaların tətbiqi zamanı kalkanın yarandığı dövr və dil əlaqələrinin ictimai-sosial şərtləri də nəzərə alınmalıdır. Dilimizə kalka yolu ilə keçən sözlərin hamısı vətəndaşlıq qazanır - deyə bir qanun yoxdur. Belə sözlərdən bəziləri müəyyən dövrdə aktiv olsa da, sonradan bu aktivliyini itirərək passiv fonda keçir. Bəziləri isə tamamilən özəlləşir. Məsələn, zərbəçi, ötürücü, nəfəslik, özüboşaldan, soyuducu və s.

Kalkalar, sanki alınma ilə milli sözlər arasında keçid mövqedədir. Belə ki, məzmun və məna alınma, forma isə milli olur. Bütün digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də kalka zamanı götürülmüş söz milli dil vahidi ilə əvəzlənərək, milli dilin daxili imkanları hesabına yaranan vahid üçün model rolunu oynayır. Kalka zamanı dilin daxili materialı əsas olduğu üçün, burada dilin daxili inkişaf qanunları da əhəmiyyətli rol oynayır. Kalkalar sözlərin xüsusi növü olub, müvafiq əcnəbi sözün maddi əsasını almayan, lakin onun quruluşu kimi formalaşan sözlərdir.

Məşhur rus linqvisti, professor O.S.Axmanova öz tədqiqatlarında kalkanı termin kimi belə izah edir: *“Kalkaetmə digər bir dilin və ya digər dillərin leksik-semantik modelinin mənimsənilməsi, nəzərdə tutulmuş dilin morfemləri ilə əlavə edilərək yeni sözlərin yaradılması və ya dilə yeni qrammatik üsulların daxil edilməsidir”* [142, s.188].

Nəticə etibarilə, söz yaradıcılığının bir forması olan kalkalar xarici dil elementlərinin təsiri altında dilin daxili imkanları ilə yaradılmış dil vahidləridir. Buradan da belə qənaətə gəlmək olur ki, kalka yolu ilə əmələ gələn terminlər də ənənəvi olaraq, başqa dilə aid söz və söz birləşmələrinin tərkib hissəsini ana dilinin müəyyən söz və söz birləşmələri ilə düzgün tərcümə etmək məqsədi ilə həmin sözlərin modelinə əsasən qurulmuş sözlər və yaxud da ifadələrdir [53, s.230].

T.Hacıyeva öz tədqiqat işində kalkaları quruluşuna görə iki yerə ayıraraq qeyd edir ki, rus və avropa (əsasən ingilis) dilindən bu və yaxud da başqa termin kalka edilərkən Azərbaycan dilində həmin terminin qarşılığı və onun şəkilçisinə uyğun şəkilçi götürülür. Kalka üsulu ilə yaranan terminləri quruluşuna görə sadə və mürəkkəb kimi qruplara ayırarkən onların söz və ya söz birləşməsi şəklində olduqlarını nəzərə alırıq. Bir sözdən ibarət olan kalka-terminlər sadə (bu söz quruluşuna görə sadə, düzəltmə ola bilər), söz birləşməsindən ibarət olanlar isə mürəkkəb adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, kalkaya məruz qalan dil vahidləri əsasən, söz birləşməsi şəklində olan terminlərdir. Sadə terminlər ona nisbətən qeyri-məhsuldardır.

1) Kalka üsulu ilə yaranan sadə terminlər: göstəriş – ukazaniye, açıqca – otkritka və s.

2) Kalka üsulu ilə yaranan mürəkkəb terminlər: beynəlxalq vəziyyət – mejdunarodnoye polojeniya, kütləvi informasiya vasitələri – sredstvo massovoy informatsii, xalq hakimi – narodniy sudya, milli gəlir – naçionalniy doxod və s. [53, s.231].

Deməli, milli dil əlaqələri zəminində mühüm istiqamətlərdən biri tərcümə yolu ilə ədəbi dildə olan lüğət tərkibin zənginləşdirilməsidir.

Zənginləşmə prosesində lüğətin diaxron mənzərəsi, dilin tarixi-mədəni inkişafına realizm vermək yolları üzə çıxır. Odur ki, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən mühüm mənbə dilin daxili imkanlarıdır .

K.M.Musayev bu barədə öz kitabında qeyd edir: *“Türk dilinin leksik tərkibinin zənginləşdirilməsi məsələlərində nəzəri araşdırmalara ehtiyac vardır. Aydın ki, türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi daxili imkanlardan həmçinin*

materiallardan, alətlər və üsullar, eləcə də dünyanın digər dillərindən olan sözlərdən istifadə etməklə sözlərin və onların müxtəlif üsullarının (sintetik, analitik, fonemik və leksik) mahiyyətinin aydınlaşdırılması və onların nəzəri və praktiki qiymətləndirilməsi onların daha dərinədən öyrənilməsi üçün geniş imkanlar yaradır” [158, s.35].

Bilirik ki, söz dilin leksik-semantik sisteminin başlıca vahididir. Sözü məzmununda konkret leksik, semantik və qrammatik mənə bir-birindən fərqləndirilməlidir. Sözü leksik-semantik vahidi ən kiçik səciyyəvi vahid hesab olunur. Leksik-semantik sistem sözlərin ayrı-ayrı mənalarının çox mürəkkəb sintezindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənə dəyişmələrinin qanunları, üsulları, problemləri hər zaman bu sahəni tədqiq edən alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur [53, s.233].

Semantik mənənin genişlənməsi, söz yaradıcılığının üsulları, digər dillərdən kalkaətmə və alınmalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dayanır. Söz yaradıcılığında başlıca yeri leksik-semantik həmçinin qrammatik üsullar, eləcə də digər dillərdən kalkalar tutmuş olur. Kalka metodu vasitəsilə söz yaradıcılığı leksika və söz yaradıcılığı ilə yanaşı semantika həmçinin tərcüməşünaslıq məsələlərini də özündə biruzə verir. Dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirmiş vacib mənbələrdən biri də tərcümədir. Tərcümə dilində istifadə olunan əksər leksik vahidlər lüğət tərkibinin elementlərindən biri olsa da, əsasən ümumişlək səciyyə daşımır, hər hansı sahədə və hər hansı situativ şəraitdə işlədilir. Dövrümüzdə ingilis və rus dilində elmi-kütləvi ədəbiyyatdan fərqli materialların Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi zamanı dilimizə əksər söz və terminlər keçmişdir və ya yeni söz və ifadələr formalaşmağa başlamışdır. Dilin söz yaradıcılığı sistemində ictimai-iqtisadi, siyasi inkişaf özünü göstərir, kalka kimi yeni leksik və qrammatik vahid növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar anlayışların ifadəsi məqsədilə yeni məzmun Azərbaycan dilində mövcud modellərlə verilir.

Tərcümə prosesi zamanı sözlərin yeni mənə və anlayış ifadə etməsi nəticəsində ikinci dildə semantik əlavələr, yəni kalka olunur. Beləliklə, yeni

anlayış və mənanın digər dildə ifadəsi məqsədilə daxili struktur modelləri əsasında yeni sözlər yaranmış olur. Hazırda dilimizə, əsasən, ingilis və rus dillərindən elmi-texniki həmçinin ictimai, siyasi mətnlərin tərcümə edilməsi ilə əlaqədar xeyli leksik vahid daxil olmuşdur və onlar müvafiq olaraq aid olduqları sahələrdə işlənməkdədir. Bu proses zamanı yaranan leksik vahidlərin hamısı dilin öz daxili imkanları hesabına yaranır. Ona görə də burada dilin daxili inkişaf etmə qanunları mühüm rola malikdir.

Kalka üsulundan tərcümə prosesində leksik vahidlərin yaradılması zamanı geniş şəkildə istifadə edilir. Həmin metodun mahiyyəti barədə dilçilik ədəbiyyatında fərqli fikirlər vardır. Məşhur rus alimi V.V.İvanov kalka üsuluna belə tərif vermişdir: *“...Kalka hərfi mənada hissələrə çevrilir, deməli, o hissələrin mexaniki birləşməsidir”* [149].

Bu üsulla yeni termin yaradılması böyük məsuliyyət və bacarıq tələb edir. Çünki *“tərcümə ediləcək bu və ya başqa söz tərcümə olunan dildə eyni mənalı sözlərlə, söz əmələ gətirən şəkilçilər ilə ifadə edilməlidir. Ona görə də tərcümə olunan termin və terminlərin tam qarşılıqlı göstərilməsi şərtidir”* [149].

Qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə zamanı qarşılıqlı təsirdə olan dillərin fonetik, leksik və qrammatik quruluşundakı uyğunluq və fərqlər də mütləq nəzərə alınmalıdır. Kalka metodu hərdən “hərfi tərcümə” adlandırıldığı üçün fonetik quruluşun diqqətə alınması təbii prosesdir.

Beləliklə, tərcümə zamanı ortaya çıxan hər bir kalka müvafiq dilin digər sözləri kimi öz funksiyasını tam yerinə yetirməli həmçinin dildə işləklik qazanmağı bacarmalıdır. Odur ki, semantika və normalar nəzərə alınmaqla tərcümə düzgün olmalı, nəzərdə tutulan anlayışların əsas mahiyyətini oxucuya çatdırmalıdır. Məsələn: xolodilnik – soyuducu, pilisos – tozsovuran, qruzopodyomnik – yükqaldıran, novostroyka – yenidənqurma (son zamanlar “yeni tikili”), vodooçistitel – sutəmizləyən, vıborı – seçkilər və s. kimi sözlər kalka üsulu ilə dilimizə daxil olmuşdur.

Bu prosesdə dilin daxili materialının həlledici rol oynaması aydın şəkildə görünür. Digər dilə aid sözlərin quruluşu kimi milli sözlər də dilin daxili imkanları əsasında yaranıb formalaşma nəticəsində yeni söz və yeni söz modeli yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kalka metodu ilə meydana gələn termin sözlərin alınma, yoxsa milli söz olması çox zaman mübahisəyə səbəb olur. Məşhur alim V.V.İvanov qeyd edir: *“Yeni sözün digər dildəki sözün təsiri ilə əmələ gəlməsi kalkanı xüsusi bir mənbə kimi qiymətləndirməyə şərait yaradan əlamətlərdəndir”* [149,s.5]. D.S.Lotte isə kalkalara belə izah gətirir: *“Xarici sözlərin leksik baxımından mənimsənilməsinin dəqiq forması tərcümələrlə alınmalardır (kalkalardır). Tərcümə zamanı ana dili materialının vasitəsi ilə əcnəbi sözün mənası, söz əmələ gəlmə prinsipləri, semantik quruluş (daxili forma) üstünlük təşkil edir”* [158, s.18].

Professor N.Xudiyev qeyd edir: *“Kalkalar dilin daxili imkanlarının (söz və fikslərin quruluşu milli xarakter daşıyır) hesabına formalaşsa da, onların yaranmasına bilavasitə bünövrə olan dilin təsiri qaçılmazdır. Beləliklə, etimoloji dilin təsiri altında ilk növbədə sözün yaxud da ifadənin hər bir komponenti müvafiq kalka edilir. Başqa yandan, bir sıra istisnalar nəzərə alınmadıqda, struktur eyniliyi qorunub saxlanılır, daha doğrusu, söz birləşməsinə söz birləşməsi, söz birləşməsinə isə söz əlavə olunur”*[72, s.30].

Alınmaları kalkalardan fərqləndirən alimlərdən N.K.Dmitriyev onların müxtəlif tətbiq üsullarına malik olduğunu qeyd edir. Yəni ayrı-ayrı sözlər götürülür, sonra bir neçə söz birləşməsi kimi kalka edilir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, kalkalar söz yaradıcılığının bir formasıdır və dilin daxili imkanlarının hesabına başqa dil elementlərinin təsiri nəticəsində yaranır.

Kalkalar haqqında fikirlərdə ortaq cəhət kalkaların başqa dilə məxsus leksik vahidlərin, yaxud ifadələrin ana dilinin daxili imkanları hesabına (müvafiq sözlər və söz birləşmələri) düzgün tərcümə edilərək həmin sözlərin modellərinin əsasında qurulmuş söz və yaxud ifadələr olmasıdır.

Hamıya məlum faktlardandır ki, son dövrlərdə dilimizdə kalkaların sayı xeyli artmışdır. Bu da Azərbaycan dilində elmi, texniki həmçinin ictimai-siyasi eləcə də bədii ədəbiyyatın tərcümə edilməsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, belə tərcümələr prosesində yeni fikirlərin, anlayışların, termin və sözlərin dilə daxil olması normal hadisədir. Həmin vaxt qarşılıqlı əlaqədə olan dillərin lüğət tərkibinin zənginliyini, dildə olan söz yaradıcılığı metodlarının inkişaf dərəcəsini və s. amilləri də nəzərə almaq lazımdır.

Elmi və texniki yeniliklərin yaranması ilə əlaqəli anlayışların müəyyən adla adlandırılması zəruridir. Ümumiyyətlə, elmi-texniki inkişafı ilə bağlı müvafiq söz və terminlər, ifadələr yarandıqca müxtəlif dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də həmin sözlərin kalkaları yaranır. Ön şəkilçili sözlər çox vaxt dilimizə mürəkkəb sözlər kimi tərcümə edilir. Məsələn, pod – alt, pered – qabaq və s. kimi tərcümə olunduğu halda söz kökü də ayrıca söz kimi tərcümə olunur. Peredvıbornaya kompaniya – seçkiqabağı kompaniya, podvodniy korabl – sualtı gəmi və s. Bilirik ki, dilimizdə xeyli beynəlmiləl termin mövcuddur. Bunlardan başqa alınma terminlər də kifayət qədərdir. Bəzən elmi-texniki əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı mətn tərcümə olunsa da, orada işlənən terminləri tərcümə etmək qeyri-mümkün olur. Bu zaman həmin terminlər olduğu kimi saxlanılır. Bəzən isə tərcümə etmək mümkün olsa da, gərək duyulmur. Məsələn: fizikada istifadə olunan “qüvvə momenti” ifadəsini “qüvvə məqamı” kimi tərcümə etmək olar. Lakin tam dəqiq ifadə olmadığı üçün bu ifadə elə moment kimi saxlanılıb. Nümunələrdən də gördüyümüz kimi alınmalar və kalkalar arasında müəyyən fərqlər var. Alınmalar başqa dildən olduğu kimi götürülür və mənimsəyən dilin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılır. Kalkalar isə dilin daxili imkanları əsasında tərcümə olunaraq, həmin anlayışın əsas məğzini saxlamaqla ifadə olunur. Alınmalar hazır şəkildə götürülür, kalkalar isə dilin leksik qatının köməyi ilə yaranır. İnformatika elminin inkişafı ilə əlaqədar dilimizə xeyli alınma sözün keçdiyini yuxarıda nümunələrlə göstərmişik. Son dövrdə proqlaşdırma ilə əlaqədar dilimizə keçən onlarla termin vardır ki, bu terminləri tərcümə etmək qeyri-mümkündür. Odur ki, belə terminlər olduğu kimi dilə daxil edilir: Basic, Pascal, Access, Java, Limpo, Javascript, Setl və s. Avropa mənşəli bu terminlərin hər biri müəyyən mənaya və mahiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, dildə yeni terminlərin yaranması, inkişafı elm və texnikanın inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Deməli, elm və texnikanın inkişafı dili zənginləşdirməyə xidmət edən üsullardan biridir.

S.Sadıqov “Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi zamanı tərcümənin rolu” məqaləsində qeyd edir ki, tərcümə ədəbiyyatında istifadə olunan terminlər elmi, tərcümə nəzəriyyəsi eləcə də bədii dil cəhətindən əhəmiyyətlidir.

Elmin bu və yaxud da başqa sahəsinə aid olmaqla tərcümə edilən terminlər konkret mənə və məzmunu ifadə edir. Amma üslubi baxımdan neytrallığına görə bədii, elmi üslublarda elmi mənəni ifadə edir. Terminlər tərcümə zamanı olduğu kimi saxlanılsa da, onların bədii dildə verilməsi, işlədilməsi həmçinin bədii dilin başqa elementləri ilə qrammatik və semantik bağlılığı müəyyənləşir. Nəticə etibarilə, tərcümə zamanı terminlərin tərcüməsi ilə bağlı prinsiplər müəyyənləşdirilməlidir.

Tərcümə prosesi əslində çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Çünki hər milli dildə alınma sözün tam semantikasını ifadə edən söz olmaya da bilər. Çox vaxt elə bu üzdən sözlər (terminlər) bir başa götürülərək dilin leksik bazasına əlavə olunur. Hərfi tərcümə hər zaman uyğun olmadığı üçün mənənin tərcümə olunması daha məqsədəuyğun və münasib hesab olunur. Məsələn, frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq: Məcəzi mənada işlənən söz birləşməsini, əlbəttə ki, birbaşa tərcümə edə bilmərik. Bu, absurd və gülünc bir vəziyyət yaradır. Odur ki, sözlərin və söz birləşmələrinin leksik-semantik cəhətdən mənimsənilməsi vacib şərtlərdən hesab olunur.

Semantik universalilər dilin funksional üslubları sırasında daha çox bədii üslubun səciyyəvi vahidləridir. Bu, özünü daha çox bədii təsvir vasitələrinin timsalında göstərir. Müxtəlif xalqların bədii dilindəki epitetlər, metafora, təşbeh və metonimiyaların müəyyən dərəcədə mənə dəyişmələrinin universal qanunları əsasında yarandığını desək, səhv etmərik. Düzdür, bədii təsvir vasitələri tarixi kateqoriya kimi xalqın təfəkkür tərzini, dövr və adət-ənənələri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan bədii dilində gözəlin heyvanlar aləminə xas ceyran, ahu, kəkliklə, igidin aslanla, şirlə müqayisəsi, bu canlılara bənzədilməsi xalqın dünyagörüşü və təfəkkür tərzini ilə əlaqədardır, lakin hind bədii dilində gözəlin fil, yaxud inəklə müqayisəsi heç bir təəccüb yaratmır və bədii effektdə xidmət edir. Demək lazımdır ki, bu cür bədii təfəkkür fərqlərinin olması məcazların ümumi universal semantika ilə bağlılığına xələl gətirmir, bu dil vahidlərinin bəşəri səciyyəsinə kölgə altına salmır. Məcəzlar sırasında xüsusi yer tutan istiarələr, xüsusilə simvolik metaforalar ümumbəşəri keyfiyyətə malikdir. Bu baxımdan, tülkü ifadəsinin hiyləgərlik, dovşanın qorxaqlıq, aslanın yenilməzlik, kəklik, qaranquş və s. quş adlarının əzizlənmə, vəsf-tərənnüm

anlayışlarını əvəzləməsi semantik universalilərin təzahürü kimi göstərilə bilər [53, s.234].

Millətlərin mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqları tərcümə prosesində dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinə səbəb olur:

Proqram, kapital, demokrat, şirkət, statistika, taktika həmçininrenta kimi marksizm və leninizm klassiklərinin dilimizə tərcümə edilməsində istifadə olunan beynəlxalq terminologiya rus dilinə tərcümə prosesində də öz əksini tapdığı kimi dildə ortaq məxrəcə malik olmuşdur.

Bədii tərcümə zamanı elmi əsərlərin tərcümə edilməsindən fərqli olaraq, adətlərə və ənənələrə, məişət tərzinə, sosial eləcə də regional xüsusiyyətlərə, xalq məişətinə aid bəzi sözlərin göstərdiyi semantik xarakterlər digər xalqların milli təfəkkürünə yaddır.

Bu baxımdan tərcümə dilinin hesabına bu anlayışları ifadə etmiş sözlər dili zənginləşdirərək bu lüğətlərdə özünü göstərir. Amma bütün bunlar ədəbi dilin faktı deyil, xüsusi anlayış bildirdiyi üçün sırf digər dillərdə onların motivasiyası var olmadığı üçün tərcümə oluna bilmirlər. Nümunə olaraq, bədii tərcümə zamanı işlədilmiş viqvam (hindu), həmçinin lira (ital), yunan (rin), eləcə də iena (yan) və s. kimi sözlər ekzotik leksikaya daxil olsa da, olduğu kimi işlətmək milli koloritin qorunması məqsədi daşıyır. Xüsusi leksika tərcümə olunan iş dilinin leksik strukturunun bir hissəsidir. Müəyyən xalqların həyat və məişət tərzlərinə aid əşyaların, həmçinin hadisələrin adlarının orijinal şəkli saxlanılmaqla bərabər daxil olduğu dilin fonetik və qrammatik qayda-qanunları da əsas götürülür.

Elmi terminologiyanın müxtəlif dillər və müxtəlif təfəkkür formalarının məhsulu olması səbəbindən dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mürəkkəb proses kimi davam edir.

T.İ.Hacıyeva “Qloballaşmanın dilə təsirinin linqvopolitoloji problemləri” adlı tədqiqat əsərində qeyd edir: *“Azərbaycan dilinin terminoloji bazasına nəzər saldıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dildə sözalma üsulu ekstralingvistik amillərlə birbaşa əlaqəlidir. Əgər qloballaşmaya qədərki və daha erkən dövrlərdə alınma terminlər mənşəyinə görə ərəb, fars dilli idisə, sonralar rus*

və bəzən rus dili vasitəsilə alınmış Avropa mənşəli istilahlər olmuşdur. Beynəlmiləl terminlər isə son əsrlərin, qloballaşmanın məhsuludur və hal-hazırda bu vahidlərin dilə, xüsusilə, rəsmi üsluba güclü axını başlanıb. Bu terminlər terminologiyada problem yaratmır, əksinə “...milli dildə terminlərin formalaşmasına beynəlmiləl fond çox böyük köməklik göstərir. Belə təsir olmasa, heç bir milli terminologiya yeni yaranan anlayışları tam ifadə edə bilməz, onları tam əks etdirə bilməz” [53, s.237].

T.Hacıyeva qloballaşmanın dilə təsirini izah edərək belə nəticəyə gəlmişdir: “Dilin terminologiyası bu leksik vahidlərin nəzəriyyəsinə uyğun olaraq universal səciyyəli amilləri özündə əks etdirir. Beləliklə, rəsmi, elmi və publisistik üsulların leksikonunda bəşəriyyətin topladığı biliyi ifadə edən xüsusi sözlərin - beynəlxalq terminlərin toplusu xüsusi təbəqə təşkil edir. Dilin funksional üslubları sırasında rəsmi üslubun alınma terminləri digər sahədə işlənən yad dil elementlərindən təşkil edilmiş terminlərə nisbətən daha tez kütləviləşir. Rəsmi üslubun dövlətçiliklə, onun apardığı siyasətlə bağlı terminlərinin yayılmasında və işləklilik qazanmasında ictimai-siyasi amillər cəmiyyət üzvlərinin siyasi biliyi, marağı və ideologiya mühüm iş görür” [53, s.238].

Alınmaların dilə axını onu zənginləşdirməklə yanaşı, digər tərəfdən, alınma sözlərin milli sözlər üzərində hegemonluğuna gətirib çıxarır. Ona görə də, dilə yeni sözlər daxil edərkən tələsmədən ehtiyatla davranmaq lazımdır. Əgər dildə həmin məfhumu ifadə edə bilən söz və ifadə mövcuddursa, alınma sözün dilə gətirilməsinə lüzum yoxdur. Çünki bu zaman dildə paralellik yaranır və bu da dilin təmizliyinə xələl gətirir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən terminoloji qat yalnız əcnəbi sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına da zənginləşməlidir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksional imkanları vardır [12, s. 65].

3.2. Özləşmə haqqında ümumi məlumat və özləşmə prosesinin aparılma yolları

İndiki zamana qədər dilimizdə özləşmə meyilləri barədə bir sıra yazılar çap olunmuşdur. Belə bir hal təbiidir və bu hal bütün xalqların öz dillərinə aiddir. Dilə xarici sözlərin gəlişinin qarşısını almaq üçün ən münasib seçimlərdən biri özləşmə prosesidir. Ümumiyyətlə, özləşmə milliliyin mühafizə olunması ilə bərabər, həm də tərəqqi etməsinə kömək edir. Son zamanlar dilimizə xarici kəlmələrin intensiv axını həyəcan təbilinin çalınmasına gətirib çıxarır. Alınmaların dili zənginləşdirməyə xidmət etməsi danılmaz faktdır. Amma həddindən artıq alınmaların qəbul olunması dildə milli sözlərin istifadə imkanının sıxılmasına gətirib çıxarır və bunu unutmaz lazım deyil. Bu prosesi önləmək məqsədilə çoxlu üsullar vardır. Özləşmə meyilləri prosesi bu üsullardan biridir. Özləşmə prosesinin həyata keçirilməsi təkcə ədib, şair, yazıçı və jurnalistlərimizin vəzifəsi deyil, onlarla bərabər dilçilər də bu işdə cavabdehlik daşıyır.

XX əsrin 30-cu illərindən etibarən dilimizdə milliləşmə daha çox özünü biruzə verir. SSRİ-nin qurulmasından sonra aparılan dil islahatları dilin bir cür paklanmasına imkan verdi. Həmin dövrə kimi çətin və aydın olmayan kəlmələrin çoxluğu fikrin anlaşılmasına əngəl yaradırdı: Məsələn, bu nüans tanınmış filmlərimizdən olan “O olmasın, bu olsun” filmi zamanı müəllif tərəfindən satirik janrda bacarıqla vurğulayır. Son dövrlərdə də arabir dildə xarici sözlərin maksimum şəkildə işlənməsini elmiliklə əlaqələndirən müəlliflər də vardır. “Azərbaycan qloballaşan dünyada” adında bir jurnal yazısı bu kimi terminlərdən, sözlərdən faydalanmışdır: praktik rassionalizm, paternalist icma, obsolyut universal dəyərlər, difurkasiya (haçalanma), restepizasiya, developmentarizm, abbeviatur təfəkkür, respondentlərin dispozisiyası, sinerqizm, sosial akkumilyasiya və s. Etiraf etməliyik ki, bir çox oxucu üçün planlanan bu cür məqalələri hər kəs oxuyub anlaya bilməz. Mütləq şəkildə lüğətə baxmaq zəruridir. Nadir Abdullayevin “Nitq mədəniyyətinin əsasları” kitabında qeyd edir ki, “*geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş əsər, məqalə və s. akademizm dilinin anlaşılması və*

tələffüz edilməsi çətin olan ifadə və terminlərlə zənginləşdirilməsi ifadə və biliklərin ötürülməsi baxımından qəbuledilməzdir.

Belə təfsir üsulu daha çox düşüncənin bədbəxtliyini və mənasızlığını ört-basdır etmək üçün istifadə edilir” [22, s.44].

Digər dillərdən götürülmüş gərəkli sözləri birinci dəfə qəzet və jurnal vərəqlərində aydınladarkən hökmən həmin sözləri şərh etmək gərəklidir. Həsən bəy Zərdabinin “Əkinçi” qəzetində bir çox alınma söz istifadə edilir və həmin sözlərin hamısının hansı mənada işləndiyi oxuculara izah edilirdi. Aydındır ki, hal-hazırda baş verən Osmanlı savaşında torped çox çalışır. Torped bir su keçirməyən dəmir qutudur ki, torpedin içinə barıt yerləşdirib suya tullayırlar, torped üzərində puçları var ki, gəmi üzən müddətdə o puçlara toxunanda torped atılıb gəmini məhv edir.

Amma hazırki dövrdə çətin kəlmə və terminlərin şərhilə çox az qarşılaşmaq olur. Məsələn, təkrardan bir neçə örnəyə diqqət yetirək:

Tütün məmulatlarına təyin olunmuş gömrük rüsumları da faktura qiymətinə deyil, malın həcminə tətbiq olunur.

Bu sənədin prolonqasiyasının uzanması sürücülərin yol fonduna vergilər verməsini təmin edir. Bu cümlələrdə başa düşülməsi aydın olmayan sözləri belə izah etmək olar:

Invoys – hesab – qaimə – məhsul üçün verilməli qiyməti göstərən sənəd, məhsulun üzərində göndərilən qaimə şəklində işlədilməsi mümkündür;

Prolonqasiya – latın söz olub, uzatmaq mənasını verir. İndi qanunda bu termin işləndiyinə görə müqavilə, saziş, borc, veksəl və s. iş vaxtının uzadılması deməkdir.

Bu cür nümunələr arzu olunan qədər çoxaldıla bilər. Dilimizdəki terminlərin çoxunun alınma olması hər kəsə məlumdur. Dildə hər hansı məfhumu ifadə edən söz mövcuddursa, alınmalara müraciət etmənin anlamı yoxdur, çünki bu proses dildə paralelliyə gətirib çıxarmaqla bərabər, həm də dilin paklığına ziyan vurur.

Elə buna görə də özləşmə meyillərinə nəzarəti çoxaltmaq tələbi yaranır. Bu da deyilməlidir ki, özləşmə prosesinin XX əsrin 50-60-cı illərdə nisbətən güclü tərəqqisi Respublikamızın yazıçılarının və şairlərinin yazıb-yaratmasının yekunu idi. Həmin dövrdə birbaşa ədəbiyyatımıza əlavə olunan yeni kəlmələr hal-hazırda da dilimizin

lüğət fondunda var, lakin bəzi neologizmlər qəbul olunmayaraq dilin lüğət fonduna daxil ola bilmədi .

İndiki dövrdə dilimizdə vətəndaşlıq almış kəlmələr ya Osmanlı türkcəsindən keçmiş, ya da ədəbiyyat və ya dil sahəsinə aid olan mütəxəssislərimizin zəhmətinin, düşüncə, xəyal zənginliyinin məhsulu olmuşdur: Çimərlik (plyaj), dayanacaq (ostanovka), yüzillik, saxlanc, duracaq, utanc, əyləc, dönmə (zaman), çağdaş (müasir), nəfəslik (fortıçka), açıqca (otkrıtka), vərəqçə (kartoçka), özəl (şəxsi), özəllik, özəlləşmə, bölgə, soyqırım (genosid), qaynaq (mənbə), soy (kök), soyad (familiya), bilgisayar (kompüter), durum (vəziyyət), barış (sülh), uluslararası (beynəlxalq), çağ (dövr), suç (günah) və s.

Mətbuatın, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti nəticəsində bu sözlərin bir çoxu artıq ümumişlək sözə çevrilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, kalka yolu ilə yaranan sözlər və alınma sözlər bir müddət sinonim qalır. Amma müəyyən müddətdən sonra işləklilik dairəsini genişləndirən belə sözlər milli mənşəli sözləri sıxışdırır.

Dildə özləşmə prosesi iki yolla aparılır:

1) Əcnəbi dildən götürülmüş hər hansı bir söz dilin daxili qanunlarına uyğunlaşdırılaraq cüzi dəyişikliklərlə etimon dildən ksenomaniya yolu ilə dilə daxil edilir. Məsələn: sivilizasion – sivilizasiya, antikonstitusion – antikonstitusiya, informasion – informasiya, federasion – federasiya, emiqrasiya, spiker, brifinq və s.

2) Türk dilindən alınan və ya Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən götürülmüş passiv mövqeli terminlərlə əvəzlənən leksik vahidlər: uluslararası, atəşkəs, cangüdən, yetərsay, dəstək, sonuc, durum, olay, toplum, bölgə, yasaq, əzəl, bağımsız, əski, yönüm, basqı, başarı, yabançı və s. [50, s.193].

Özləşmə dedikdə hər cür yeni söz yaradıcılığı nəzərdə tutulmur. Bu daha çox milli olmayan sözlərin işlədilməsi əleyhinə yönəlməklə həmin sözlərə qarşılıq tapmaqla məşğul olan, təbii yola aparılan prosesi ehtiva edir. Həmin proses üç üsulla aparılır:

1. Hər hansı söz ustasının keçmiş qaynaqlardan və ya el dilindən söz götürməsi və yaxud da mövcud olan bənzərlik sayəsində kəlmə düzəltməsi üsulu ilə;

2. Cəmiyyətdə müəyyən hadisə və ya proses ilə əlaqəli söz partlayışı baş verir.
3. Türk dillərinin təsiri nəticəsində.

Azərbaycan dilində daha öncə də alınma sözlərin milliləşdirilməsi prosesi getmiş, indiyə qədər işlətdiyimiz bəzi sözlər bu yolla lüğət tərkibinə daxil olmuşdur: görüntü, bildiriş, qurultay, seçki, ildönümü və s.

Dilə təzə kəlmələrin əlavə edilməsində ədiblərin və ziyalıların xüsusi rolu vardır. Xalqımızın ədiblərindən Anar, Elçin, Fikrət Qoca, Mövlud Süleymanlı, əsasən Rəsul Rza bu yolda mayak rolunu oynayan ədiblərimizdir. Bir cür yazılan -daş şəkilçisinin vasitəsilə yaranmış kəlmələrin bir çoxu R.Rzanın dilimizə əlavə etdiyi nümunələrdir: cəbhədaş, vaxtdaş, əsirdaş, ölkədaş, eldaş, gündəş, işdaş, nəsiləş, döyüşdaş və s.

Nizami küçəsindən

Bir şey almaq istəsən

Hara gedək,

Yoldaş şəhərbaşı?

***

Burda neçə ömür yolu çatallaşıb.

Neçə doğulmamış istək.

Nə yol qurtarır,

Nə arzular.

Yeni iskalələr, duracaqlar ötüşür (Rəsul Rza).

Çavuş, yarlıq, ulu, ulus və s. kimi istifadə edilməyən, arxaizmlərin təkrardan dilə qayıtması sözün dirilməsi adlanır.

Dilimizdə yenidən funksionallıq qazanan sözlərin müxtəlif quruluşlara malik olduğunu və müxtəlif yollarla özləşdiyini nəzərə alsaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, özləşmə meylə sadə, bəsit bir proses deyil və bir neçə əsas metoddan ibarətdir:

1. Fonetik yolla özləşmə prosesi zamanı digər dildən götürülmüş söz milli dilin fonetik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır, asan tələffüzü üçün müəyyən fonetik dəyişikliklərə məruz qalır. Məsələn: vokzal – vağzal, nomer – nömrə, apteka – aptek,

stakan – stəkan, computer – kompüter, president – prezident, curriculum – kurikulum, alternative – alternativ, analog – analoq, approbation – aprobasıya və s.

2. Leksik yolla özləşmə özünəməxsus sadəliyi ilə seçilir ki, bu zaman söz fonetik və ya qrammatik dəyişikliyə uğramadan dilə gətirilir. Lakin belə sözlərin dildə yaşama müddəti fərqlidir və heç də hər zaman eyni olmur. Dilimizdə bəzi sözlər elə qaynayıb-qarışmışdır ki, onları milli sözlərdən ayırmaq çox çətindir. Bəzən leksik yolla dilə gələn sözlər vətəndaşlıq qazana bilmədiyi üçün bir müddətdən sonra istifadədən qalır: gerçək – həqiqət, civar – ətraf, loğman – həkim, özəl – şəxsi (xüsusi), yasaq – qadağan, suç – günah, qaynaq – mənbə və s.

3. Qrammatik yolla özləşmənin morfoloji və sintaktik yolu bir-birindən fərqlənir.

a) Morfoloji yolla özləşmə prosesi zamanı şəkilçilərin hesabına, yəni dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaranır. Məsələn, -daş – yurddaş, vaxtdaş, nəsildaş, işdaş; -lıq⁴ - durğunluq, yüzillik, işləklik, dincəlik; -ış⁴ – bildiriş, dincəliş, dirçəliş, duruş, bitiş, tərpəniş; -ıntı⁴ – ayrıntı, yaşantı, sızıntı və s.

b) Sintaktik yol mürəkkəb quruluşa malik sözlərin özləşməsində özünü büruzə verir. Bu üsulla yaranan sözlər ya bitişik, ya ayrı ya da defislə yazılır: soyqırım, yüzil, diqqətədəyər, diqqətəlayiq, millət vəkili, yetərsay, iş adamı, diqqətçəkici, yeldöyən və s. Sintaktik yolla özləşmə dilin zənginləşməsi prosesində daha çox istifadə olunan metoddur.

Yeni sözlərin dildə işləklik qazanması üçün mətbuat orqanlarının rolu çox böyükdür. Qəzet, jurnal, televiziya kanalları, radio dalğalarında işlənən belə sözlər yavaş-yavaş xalq dilinə daxil olaraq ümumişlək sözlərə çevrilir. Sözsüz ki, bu bütün yeni sözləri əhatə etmir.

L.Vaqifqızı “Səs”, “Azadlıq”, “Yeni Azərbaycan”, “Azərbaycan”, “Bizim yol” və s. qəzetləri dildə özləşmə prosesini təmsil edən mətbuat orqanları kimi təqdim edərək nümunələr gətirir: *“Ancaq hər nəsil ona cavab axtaranda, tapdığı cavabı ən doğru cavab kimi qiymətləndirəndə dünyada insanlığın qutu bundan can alır, ölgünlükdən qurtulur. H.Əliyev sovet hakimiyyəti dövründə respublikamızı bütün sahələrdə keçmiş SSRİ məkanında öncül yerlərdən birinə yüksəldəcəkdir.*

L.Vaqifqızının fikrincə, *Azərbaycandakı mətbuatın özləşməyə daha çox meyilli olduğu göz önündədir və Mətbuat dilində özləşmənin əsas nöqsanlı cəhəti bir sıra məqamlarda bu meylin aşırı səciyyə daşmasıdır. Məsələn: “Çıxışlar, hansı mövzularda jurnalist təhqiqatı aparmaq otadır, hansı mətləbləri incələyib çözmək yetədir və başqa məsələlər haqqında da konkret arzularını bildirdilər...; Çox duyğusal insanların hisslərinə toxunan musiqinin müşayiəti ilə, özü üçün cəmiyyətdə müsibətimizi yaratmasın. Yetərincə sözü yersiz olaraq yetə sözü ilə əvəz edilmişdir. Həmçinin duyğulu əvəzinə duyğusal, yarış əvəzinə yarışma işlənmişdir ki, bu hallar dildə bəzən məqbul hesab olunmur. Bu kimi məqalələrin dili anlaşılın olsa da, yersiz işlədilin bu tipli söz və ifadələrin istifadəsi qəzetlərlə müqayisədə televiziya və radionu fərqləndirir, çünki dilə nəzarət imkanları başqadır, yəni müəlliflərin fərdi münasibətindən asılıdır [130, s.16].*

Son zamanlarda kütləvi informasiya vasitələrində bəzi neologizmlər işlənir: açıqlama (izah, şərh), anayasa (konstitusiya, əsas qanun), anlam (məna), anlaşma (müqavilə, razılaşma), andlaşma (saziş), amac (məqsəd, məram), aracılıq (vasitəçilik), aydın (ziyalı), bağımsız (suveren, müstəqil), basqı (təzyiq), baxım (nöqtəyi-nəzər), başarı (uğur, müvəffəqiyyət), biçim (forma, şəkil), bölgə (zona, rayon, ərazi), dəstək (müdafiə, dayaq), durum (vəziyyət), elçi (səfir), elçilik (səfirlik), yetərsay (kvorum), gerçək (real), gerçəkləşdirmə (həyata keçirmə, reallaşdırma), gərəkli (lazımlı, vacib), gərəyincə (lazımi şəkildə), görk (nümunə, misal), güvən (inam), özgədil (xarici dil), öndər (lider), öncül (öndə gedən, başçı), öncə (əvvəlcə), önəmli (əhəmiyyətli), özəl (xüsusi), önləmə (qarşısını alma), say (nömrə), soy (kök, nəsil), soyqırım (genosid, qətliam), sonuc (nəticə), soru (sual), sorun (problem, çətinlik), tapınmaq (inanmaq, sitayiş etmək), toplum (cəmiyyət), toplumsal (ictimai), təkəl (monopoliya, inhisar), çağ (vaxt, zaman), çağdaş (müasir), çözmək (həll etmək, bacarmaq), uluslararası (beynəlxalq), ünlü (məşhur), yabançı (xarici), yasa (qanun), yasaq (qadağa, veto) və s.

Lakin kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez işlənən bu kimi dil vahidlərinin hansının bir müddətdən sonra kütləvilik qazanması və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olması sosiolinqivistik amillərdən asılıdır. Onu da qeyd etmək

lazımdır ki, kütləvi informasiya vasitələrində işlənən bu sözlərin böyük əksəriyyəti ekvivalent variantlarından daha çox anlaşılıqdır. Hər hansı ideoloji-siyasi baxışın yayılması və təbliğində anlaşılıqlı ifadələrin rolu əvəzsizdir. Həm də bu tipli sözlərin bəziləri omonimlik yarada bildiyindən dildə qənaət prinsipini doğruldur. Məsələn, ünlü – 1. sait səs. 2. məşhur şəxs mənalarında işlədilir [50, s.194].

Qloballaşma mühitində, elm və texnikanın tərəqqi etdiyi bu qarışıq zamanda dilin aydınlığını, təmizliyini və özünəməxsusluğunu qorumaq üçün başlıca mənbə olaraq soykökümüzdə uyğun olan qardaş dövlətin dilində, habelə digər əqrəba dillərdən və əsasən dialekt və şivələrimizdən işlətmək daha məqsədəuyğundur. Azadlıq qazandıqdan sonra Türkiyə ilə yaranmış ictimai-siyasi və mədəni münasibətin inkişafı nəticəsində həmin dildən bir çox söz dilimizə gəlmişdir. Məsələn: bilməcə, sözlük, sayğı, bağımsız, dönəm, ilgi, çözmək, çözümlər, öncə, ilginc, ulaşmaq, soydaş, özəl, bulmaq, suç, ortam, etki, sayılı, törən, yazar, çağdaş, seyrçi, bağlantı, tutumlu, telefon açmaq, yayım, sınırlar, göstəri və s. Türkiyə türkcəsində istifadə olunan çox adamın bir yerdə olması, sıxlıq mənalarındakı kalabalıq sözü son dövr ədəbiyyatlarında qələbə kimi işlənməyə başlamışdır. Amma həmin mənaları ifadə etmək üçün dilimizdə izdihamlı (paralel olaraq dialektlərdə tünük, sıxlıq kimi işlənir) sözü mövcuddur.

Bədii ədəbiyyata diqqət yetirdikdə ədiblərin fikir və düşüncələrini daha özünəməxsus formada bildirmək məqsədilə müxtəlif bölgələrə məxsus dialekt və şivələrdən ifadələr işlətdiklərini aydın şəkildə görürük:

Özcə adıyla *öcəşir*,
Boynu çatıyla *öcəşir*,
Şərlə, *xatayla* *öcəşir*,
Vallahi, *çaş-başdı* adam.

***

Vay dədəm, vay, nə yüklənib ağaclar!
Qundaqlanıb, bələklənib ağaclar.
Tərpənəmmir, *çələklənib* ağaclar,

Əl-qol açar bir də qışdan çıxanda.

Buz lay olub o küçələr, o damlar,
Suduq deyib sırsıranı dadan var.
Əzilməyin, ağrımayın, adamlar,
Çəkmənizin altı sizi yıxanda.

Qar altında – tarlaları, bağları,
Get-gəlişin yolu, *rizi* bağlanıb.
Mal-davarı tövlələrdə saxlanıb,
Yem həvəsi *gövşək* olub çoxunda.

***

Havalanıb, qanadlanıb uçurlar,
Görən kimi *oxşayırlar, qucurlar?*
Kimə qalır əziyyətlər, *əcrlər,*
Deyək elə mən fağıra, nə fayda?

(F.Məmmədli)

Kimsə isti yuxudan,
Bir nənədürməyi uzadır ona,
-Al, doktor!
Ye, ürəyinə qut olar!

(R.Rza)

Söz və ifadələrin dilə hazır formada gətirilməsinin, yəni leksik üsulla lüğət tərkibinin zənginləşməsinin nisbətən dəyişkən olması hamımıza məlumdur. Sözlərin dialektlərdən, həmçinin şivələrdən ədəbi dilə keçməsi ya bilavasitə, yaxud da bədii dil nümunələri əsasında olur. Söz ustalarımızın canlı danışmaq dilindən istifadə etməsi ilə dilin lüğət tərkibini dialektlər və şivələr sayəsində çoxaltmaqla bərabər bədii nitqin milli köklərlə əlaqəsini göstərir və onların sayəsində əcnəbi qaynaqlardan dilə söz gəlməsinə imkan verməmək mümkün olur.

Sözlərin dialekt həmçinin şivələrdən ədəbi dilə keçməsi birmənalı qarşılanmaya bilər, çünki ədəbi dilə tərif verərkən, seçmə və əvəzetmə yolu ilə yarandığını qeyd edirik. Lakin nəzərə almalıyıq ki, müasir dövrdə elm, texnikanın kosmik sürətlə inkişaf etdiyi bir zamanda alınmaların və neologizmlərin qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Deməli, dilin daha saf, daha təmiz qatı hesab olunan dialektlərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

M.Süleymanlı “Söz içində söz” lüğətində yazır ki, *yeni mənalar, təzə fikirlər ifadə eləməyə, yaradıcısız dil də baxımsız torpaq kimidir, məhsul vermir. Yad dillərdən gələn söz çiyidi, alağı basır üstünü. Düzdür, xalq, millət danışır-qonuşur, amma bu, iş görmək deyil, əgər dil, obrazlar, xarakterlər, problemlər, gözəlliklər yaratmırsa, kədər, sevincin fəlsəfəsini ifadə etmirsə, bizim indiki vəziyyətimiz kimi adlı-şanlı bir müğənni çox vaxt oxuya-oxuya nə dediyini bilmirsə və bilmədiyini, daha doğrusu, bilməyin lazım olduğunu anlamırsa, əksər yazıçılarımız ağzına gələni yazırsa, söz demək lazım olanda millət gözünü döyürsə, onun gündəlik danışığı saqqız çeynəmək kimi mənasız çənə tərpətməkdən başqa bir şey deyil. Dil qulluğa, qayğıya ehtiyacı olan ən ulu, ən yaşarı ağacdır ki, kökləri içimizdədir. Dil də, dilin ifadə elədiyi düşüncə də övlad kimi qandan, gəndən gələn canlı bir duyğudur* [121, s.14].

Müəllifin adı çəkilən lüğətinə nəzər salanda müxtəlif sahələrə aid sözlərə – dialektlərə rast gəlmək mümkündür. Lüğətdə tibbə aid terminlər də verilmişdir:

Allergiya sözünə əvəz, sinonim ola biləcək eşənək – qurd eşənəyi (iri səpmələrə deyilir), bağ eşənəyi (xırda səpmələr), qızıl eşənək (bədənin tamamilə səpgilərlə örtülür) [121, s.25].

Tibbdə tez-tez rast gəldiyimiz sözlərdən biri olan koma sözünə yaxın mənaya malik olan gəvəşmək – gəvəşikli qalmaq, yalnız ağrını, xəstəliyi deyil, həm də hal və ya vəziyyəti də ifadə edir [121, s.25].

Barmaqyarası (ayaqda göbələk) mənasını verən pıçırqan– ayaq barmaqlarının arasının yara bağlamasıdır [121, s.27].

Məişətlə bağlı sözlər də lüğətdə yer almışdır: Əmanət, arxiv sözlərini əvəz edən bilən saxlanc – saxlayınc sözü ehtiyat yeri, əmanət yeri mənasında işlədilir [121, s.56].

Bir qulplu tava mənasını verən (rus dilinə aid skavarotka) – sapılca.

Xırda taxta qırıntıları (opilka), mişarın ağzından çıxan qırıntılar – sıyrıq[121, s.56]. Dialektlərdə sıyrıq sözü omonimlik təşkil edir. Bədənin hər hansı bir nahiyəsində xırda cızıqlara da sıyrıq deyilir.

Mandraj sözünün əvəzində işlənən bilən – güməşmək ifadəsi çaşıb qalmaq, özünü itirmək mənalarda işlənir. [121, s.62].

İcarə (arenda) sözünün qarşılığı olaraq işlənən bilən – götürgə sözü və s. [121, s.78].

Bu kimi sözlərin sayını daha da artırmaq olar. Bu isə dilimizin zənginliyinin, dialektlərimizin bir o qədər qədim və rəngarəng leksik qata malik olmasının göstəricisidir.

Özləşmə meyilləri nəticəsində dilimizə keçən sözlər sırasında qida-yemək və geyim adları ilə bağlı sözlər də vardır. Axı qloballaşma şəraitində digər xalqlara məxsus bir sıra yemək və geyim adları da dilimizdə yer almağa nail olmuşdur. Bu kimi sözlər mədəniyyətlərarası əlaqələr nəticəsində dilimizi zənginləşdirən nümunələrdəndir.

Avropa-Amerika mətbəxinə aid yemək adları: çips, çizburqer, hamburqer, sendvic, qril, biskvit, tiramisu, trüfel, pizza, spaqetti, steyk, kokteyl, kruassan, çizkeyk, kopuçino, pudinq və s.

Eyni zamanda dünya ölkələrinin geyim nümunələrinin adları: bandana, beret, brici, kapri, klaç, korset, mokasin, manto, topik, pijama və s. sözlər son zamanlarda dilimizdə yer alan vahidlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, avropalaşma meyilləri XIX əsrin sonlarından təşəkkül halını almışdır. XX əsrin əvvəllərindən qadınlar çadranı ataraq yeni tərzdə geyinməyə başlayırlar. Müasir qadınlar isə artıq kişilər kimi, yəni daha çox idman üslubunda geyinməyə üstünlük verirlər. Bu isə gündəlik həyatda daha rahat hərəkət etmək baxımından əlverişlidir. Kişilər Avropa sayacağı şalvarlardan istifadə edir, hətta papaqlarının və ayaqqablarının forması dəyişir. Hamı dünya

modelyerlərinin kolleksiyalarına özənməyə çalışır. Milli geyimlərimizlə müasir geyimlərimizi müqayisə etdikdə böyük bir fərqi olduğunu görmək çətin deyil. Əvvəlki uzun və geniş qat-qat ətkləri (yubkalari), xırda pullarla bəzədilmiş baş örtüklərini yalnız milli rəqsi ifa edən zaman rəqqasələrin geyimlərində görmək mümkündür.

Azərbaycan xalqı qədim tarixi və mədəni köklərə malik xalqdır, zəngin və ahəngdar dili vardır. Hər bir vətəndaşın üzərinə düşən vəzifə keçmiş qorumaq, inkişaf etdirmək, gələcəyə inamla baxmaqdan ibarətdir.

Prof. B.Xəlilov qeyd edir ki, *millətlər, xalqlar tarixin bütün dövrlərində bir-biri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqədə olmuşdur. Bu əlaqələr bəzən müştərək-ortaq mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Müştərək İslam mədəniyyəti, müştərək Xristian mədəniyyəti, Avropa mədəniyyəti, Asiya mədəniyyəti və s. belə mədəniyyətlərdəndir. Millətlər bir-birindən söz alıb verərkən də müştərək dil mədəniyyətinin inkişafına xidmət etmişlər. Ancaq millətlər bir-birindən söz alıb verərkən milli dillərinin imkanlarını əsas götürmüşlər. Məsələn, bütün Avropada, Asiyada, Yaxın və Orta Şərqdə və digər yerlərdə yaşayan millətlər qədim yunan-latın sözlərini alarkən onların hər birini öz milli dillərinin ahənginə, səs sistemində uyğunlaşdırmış, milli dillərinin bir ünsürü halına gətirmiş, başqa sözlə, milliləşdirmişlər [62].* B.Xəlilov dilə yeni sözlərin gəlməsini və ya sözvermə prosesini dilin izdivac, ixrac və idxal imkanları adlandırır. Professor məqaləsində qeyd edir ki, dilin lüğət tərkibinə izdivac olunmuş, idxal olunmuş sözlər təkcə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmir, həm də mənbə dilin enerjisini, ruhunu, gücünü və imkanlarını da özü ilə dilə gətirir [62, III yazı].

Alınmalar dili zənginləşdirir və ifadə imkanlarını genişləndirir. Lakin illər keçdikcə alınmaların sayının həddən ziyadə artması özləşmə meyli haqqında düşünməyə səbəb olur.

Sözsüz ki, özləşmə meyilləri olduqca təbii, həm də alqışlanmalı vəziyyətdir. Özləşmə meyilləri dilin özünəməxsusluğunu həmçinin milliliyini qoruyub mühafizə etməyə yardım göstərir.

Unudulmamalıdır ki, dildəki bütün əcnəbi sözlərin yeni söz əlavə etməklə dəyişdirilməsi fikri özünü doğrultmur. Belə sözlərin ömrü uzun olmadığı üçün dildə ümumişləklilik əldə etməyib daşlaşır. Dilin özləşməsi qanunauyğun, adi yolla, maneələrsiz aparılmalıdır.

Suverenlik əldə etdikdən sonra dildə özləşmə üçün xüsusi mühit meydana gəlmişdir ki, bu da dilimizin öz imkanları sayəsində zənginləşməsi üçün uyğundur. [5, s.267].

Tədqiqat işini ulu öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə tamamlayırıq: *“Zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir və böyük gələcəyi vardır”*.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Müxtəlif dövrlərdə dünya xalqlarını birləşdirilmə meyilləri olmuşdur. Dünyanı bir bayraq, bir din, bir dil altında birləşdirməyə çalışan sərkərdələr, dövlət başçıları nə qədər çalışsalar da, qan töksələr də buna nail ola bilməmişlər. Həyat öz axarında davam edərkən bəzi dövlətlər inkişaf etmiş, hüdudlarını genişləndirmiş, bəzi dövlətlər isə əksinə, müstəmləkəyə çevrilmişdir.

2. Qloballaşma – “ümumiləşmə” geniş anlayış kimi hal-hazırda aktual mövzulardandır. Qloballaşma istəsək də, istəməsək də həyatımızın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Ölkələrarası əlaqələrin genişlənməsi, elm, texnika, mədəniyyətin sürətli inkişafı qloballaşma üçün münasib şərait yaratmışdır.

3. Qloballaşma fenomen hadisə olduğu üçün onun tərəfdarları və əleyhinə olanlar – antiqlobalistlər vardır. Antiqlobalistlər qloballaşmanın “milli mən”i öldürdüyü fikrindədirlər. Qloballaşmanın təsirini ictimai həyatın hər anında görmək mümkündür. Əsas təsir, təbii ki, dildə əks olunur.

4. Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdəndir. Dilimizi zənginləşdirən bir neçə vasitə mövcuddur. Bunlardan biri də leksik-semantik üsuldur. Dilə daxil olan alınmalarla yanaşı, sözlərdəki mənə genişlənməsi dildə yeni ifadələrin yaranmasına səbəb olur.

5. Elm və texnikanın inkişafı dilə yeni-yeni terminlərin gəlməsinə səbəb olur. Bilirik ki, müxtəlif dövrlərdə dilimizə xeyli alınma daxil olmuşdur. Hal-hazırda ingilis dilindən keçən alınmaların üstünlüyü daha çox hiss olunur. Bu da təbiidir. Çünki ingilis dili hal-hazırda beynəlxalq dil rolunu oynayır.

6. Qloballaşma bizi əhatə edən bütün sahələrə təsir etdiyi üçün bu dissertasiya işində də bir çox sahələrdə işlənən yeni sözlər araşdırılmış və qruplaşdırılmışdır. Müasir dünyanın informatika və iqtisadiyyat üzərindən dövr etdiyini nəzərə alıb, daha çox bu sahələrə aid terminlərə yer verilsə də, mədəniyyət, siyasət, tədris sahələri ilə əlaqədar sözlər də dissertasiya işinin tədqiq çərçivəsi daxilində yer almışdır.

7. Dilin alınmalar hesabına zənginləşməsi müsbət hal olsa da, bu halın mənfi tərəfləri də danılmazdır. Bu da dildə alınmaların hədsiz sürətlə artmasıdır. Alınmaların çoxluğu və ictimai mühitin bütün sahələrində funksionallığı həyəcan təbilinin çalınmasına səbəbdır. Dilimizə daxil olan alınma terminlər bəzən termin omonimliyinə səbəb olur.

Terminlərin bəzən ümumişlək sözlərlə omonimlik təşkil etdiyini müşahidə etmişik: sifət, sürət, güc və s. Lakin müəyyən bir terminin bir sahədə bir mənə, başqa bir sahədə fərqli mənə bildirməsi fikir dolaşığına səbəb ola bilər. Belə faktlara daha çox iqtisadiyyat və maliyyə sahəsinə aid terminlərdə rast gəlmək mümkündür.

8. Dilin saflığı təhlükə altına düşdüyü üçün dövlət tərəfindən bu işə ciddi fikir verilir və qayğı göstərilir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən imzalanan fərman və sərəncamlar, 2002-ci il sentyabrın 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət “Dövlət dili haqqında” qanun buna sübutdur.

9. 2001-ci il 18 iyun tarixində H.Əliyevin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman iki baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir:

- 1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;
- 2) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

10. Dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən və əsas milli-tarixi maraqlarından birincisi dövlət dilini qorumaqdır. Əlbəttə, bu yolda bizim də üzərimizə böyük məsuliyyət düşür. Çünki, dövlətin başlatdığı işin icraçısı və davamçısı məhz həmin dövlətin ziyalıları hesab olunur.

11. Ümummilli liderin davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın tələblərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində - 2017-ci ilin oktyabrında Dövlət dilinin KİV-lərdə istifadə olunması ilə bağlı xüsusi göstəriş vermişdi. Prezidentin tapşırığına əsasən keçirilən konfransda bir çox məsələlərlə yanaşı, qloballaşma prosesinin Dövlət dilinin istifadə sahəsindən də yan keçmədiyini, dilimizi zənginləşdirməklə yanaşı, mənfi təsirlərə də məruz qoyulduğu qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 1 noyabr 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı müstəqil ölkəmizdə dövlət dili istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlərin yeni bir səhifəsi, ardıcıl olaraq aparılan məqsədyönlü siyasətin məntiqi davamıdır. Dövlət dilinin daha da inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər qloballaşma şəraitində Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin və milli varlığının qorunub saxlanılmasına, daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu fərman ilk növbədə özünəməxsus davamlı ənənələrə, möhkəm və dayanıqlı prinsiplərə, zəngin söz ehtiyatına malik Azərbaycan dilinin yad və kənar təsirlərdən qorunmasını təmin edir.

12. Dilin saflığının qorunmasında ən effektiv vasitələrdən biri özləşmə meyilləridir. Özləşmə nəticəsində türk dilindən dilimizə xeyli söz keçmişdir ki, bu da dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Özləşmə XX əsrin 50-60-cı illərindən başlamışdır. Bu dövrdə şair və yazıçılarımız dilin daxili imkanları hesabına dilə yeni söz və ifadələrin gəlməsinə nail olmuşlar.

13. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı dilin leksikasında baş verən dəyişikliklər ilk növbədə terminoloji leksikada özünü daha qabarıq göstərir. Eyni zamanda bu prosesin güclü təsiri ilə dilimizin daxili imkanları hesabına terminlərin yaranma prosesi də güclənir. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan termin-sözlərin inkişafı zəruridir. Çünki dilimizin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər yadda qalan olur və tezliklə ümumişlək sözlərə çevrilir. Texniki leksikanın qısa müddətə ümumişlək sözlərə çevrilməsini buna nümunə göstərə bilərik.

14. Dünyada gedən müxtəlif proseslərin dilin leksik qatına təsiri hamıya məlumdur. Beləcə, Azərbaycanda da baş verən hadisələr dilimizin leksikasından təsirsiz ötürməyir. Onu yeni dil vahidləri ilə zənginləşdirir, bəzən də müəyyən dil vahidlərinin passiv fonda keçməsinə səbəb olur. Sosial-siyasi durum inkişaf etdikcə, cəmiyyətdə yeni fikir və ideologiyalar yarandıqca mürəkkəb strukturlu sözlərin, söz birləşmələrinin və terminlərin meydana gəlməsinə şərait yaranır. Bütün dövrlərdə Azərbaycan dilindəki dəyişikliklər siyasi hadisələrdən asılı olmuşdur.

15. Tədqiq etdiyimiz qloballaşma dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri də dildə xeyli sinonimlərin, dubletlərin, omonimlərin yaranması ilə səciyyələnir. Belə ki, bu dövrdə dildə artıq mövcud olan sözlərlə yanaşı vaxtilə “özləşən” və yeni daxil olan sözlər paralel işlənməkdədir.

16. Özləşmə meyilləri nəticəsində türk dillərindən keçən sözlərlə yanaşı dialekt və şivələrdən geniş istifadə olunmaqla dilimizin saflığını, eləcə də, təmizliyini qoruyaraq zənginləşdirmə dilin ümumi leksik fondunun bərpasına və özünəqaydışına təkan verə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova, B. Sözləmə hadisəsinin əsasları / B.Abbasova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1995. – 90 s.
2. Abdullayeva, K.T. Alınmaların dilimizdəki mövqeyi // III Beynəlxalq türk dünyası araşdırmaları simpoziumu, – Bakı: Avrasiya Universiteti, – 2016, –s.348-350.
3. Abdullayeva, K.T. Azərbaycan dilində özləşmə // – Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, – 2018. №15, – s. 68-73.
4. Abdullayeva, K.T. Dilin funksiyaları // –Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, – 2017. №3, – s.18-24.
5. Abdullayeva, K.T. Dilin zənginləşmə metodları // –Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, – 2019. №14, – s.266-271.
6. Abdullayeva, K.T. 2000-ci ildən sonra Azərbaycan toponimləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, – 2017. №15, – s.167-173.
7. Abdullayeva, K.T. Qloballaşma dövründə dilimizə keçən terminlər // – Bakı: Filologiya məsələləri, Elm və təhsil, – 2019. №12, – s. 136-142.
8. Abdullayeva, K.T. Qloballaşma dünən və bu gün // – Nijniy Novqorod: Filoloqiçeskiy aspekt, Otkritoe znanie, – 2018. №3, – s. 202-209.
9. Abdullayeva, K.T. Qloballaşmanın təhsil və tədris sahəsinə təsiri // Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: məzmun və vasitələrin yaradılması problemləri (Beynəlxalq elmi konfransı), –Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil problemləri İnstitutu, – 2016, – s.227-228.
10. Abdullayeva, K.T. Qloballaşma və milli mədəniyyət // Gənc tədqiqatçıların II respublika elmi-praktik konfransı, –Bakı: Azərbaycan Universiteti, – 2019, – s. 26-28.
11. Abdullayeva, K.T. Qloballaşma və terminologiya // IV international scientific conference of young researchers, –Bakı: Qafqaz University, – 2016, – s. 844-845.

12. Abdullayeva, K.T. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilinin leksikologiyası //– Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, –2017. №1, – s.61-66.
13. Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları / N.Ə.Abdullayev. – Bakı: Elm və təhsil, –2013, 287 s.
14. Ağamirzəyeva, E.H. Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında): / dissertasiya / – Bakı: –2016, 156 s.
15. Axundov, A.A. Dil və ədəbiyyat: [2 cildə] / A.A.Axundov. – Bakı: Gənclik, – c.1. – 2003. – 658 s.
16. Axundov, A.A. Dil və ədəbiyyat: [2 cildə] / A.A.Axundov. – Bakı: Gənclik, – c.2. – 2003. – 436 s.
17. Axundov, A.A. Dil və mədəniyyət / A.A.Axundov. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – 192 s.
18. Aslanov, A. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi: / filologiya üzrə nam. diss. / – Bakı: 1954. – 191 s.
19. Aslanova, Rəbiyyət. Müasir Dövlət və dövlətsünaslıq elmi / R.Aslanova. – Bakı: – 2011. – 439 s.
20. Aslanov, V. Leksik xüsusiyyətlər / – Bakı: Azərbaycan ədəbi dili tarixi: Sovet dövrü, – 1982. – c.3, – s.107-137.
21. Azərbaycan dili (dərs vəsaiti): / – Bakı: Hədəf nəşrləri, – 2011. – 279 s.
22. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı // Azərbaycan. – 2013, 10 aprel. – s. 3
23. Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər / – Bakı: ADU, – 1988. – 106 s.
24. Azərbaycan dilinin üslubiyatı (Elmi, rəsmi və epistoliar üslublar) / – Bakı: Elm, – 1990. – 145 s.
25. Babayev, A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / A.Babayev. – Bakı: – 2011. – 621 s.
26. Babayev, A. Dilçiliyə giriş / A.Babayev. – Bakı: Maarif, – 2004. – 509 s.

27. Bağırov, Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı / Q.Bağırov. – Bakı: Maarif, –1971. – 160 s.
28. Bayramova, A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu: / namizədlik diss. / – Bakı: –1998. – 147 s.
29. Bayramova, A.Ə. Leksik alınmaların müəyyənləşdirilməsi kriteriyaları // – Bakı: Tədqiqlər, – 1998. –s.73-79.
30. Budaqova, Z.İ., Əliyev V. Ədəbi dilimizin zənginləşmə yolları // Azərbaycan müəllimi. – 1987, 23 dekabr. – s. 4-5
31. Calallı, İ.C. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti / – Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, - 2017. – 995 s.
32. Cəfərov, N.Q. Azərbaycanşünaslığın əsasları / N.Q Cəfərov. – Bakı: Pedagogika, – 2005. – 255 s.
33. Cəfərov, N.Q. Leksik semantik normanın milliləşməsinə dair // – Bakı: Elm və həyat, – 1988. №7, – s 23-25.
34. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili: II hissə / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 190 s.
35. Cəfərov, N. Tarixin tərcümeyi-halı / N.Cəfərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 263 s.
36. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 270 s.
37. Dəmirçizadə, Ə.M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: V.İ.Lenin adına ADPU, – 1965. – 49 s.
38. Dilimizin tərkibində özləşmə meyilləri. Qrammatik norma: [Elektron resurs] / – Bakı, 2019. URL: <https://language.az/az/072020029.html>
39. Əfəndiyeva, T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Ə.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1980. – 250 s.
40. Əhədova, S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər / S.Əhədova. – Bakı: Elm, – 2014. – 347 s.
41. Əhmədov, B.B. Leksika məsələləri / B.B.Əhmədov. – Bakı: Maarif, – 1990. – 140 s.

42. Əliyev, H. Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında çıxış // Azərbaycan. – 2001, 10 oktyabr.
43. Əliyev, İ. Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / 01 noyabr 2018. [Elektron resurs] / – Bakı. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/40441>
44. Əliyev, İ. BMT-nin “Dünya informasiya cəmiyyəti” Beynəlxalq forumunda nitqi // (10 dekabr 2003-cü il).
45. Əliyev, İ. II Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumda çıxış // Azərbaycan. – 2012, 5 oktyabr. – s.
46. Əliyev, İ. 2011-ci il aprelində Bakıda keçirilmiş Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Forumda çıxışı //Azərbaycan. – 2011, 8 aprel.
47. Əliyev, İ. İnkişaf – məqsədimizdir / İ.Əliyev. – Bakı: Azərtədrisnəşr, –2009. – s. 164-167.
48. Fərzəliyeva, M. Müasir Azərbaycan dilində bazar iqtisadiyyatı terminlərinin yaranma prosesi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, ADİ-nun nəşrləri, – 2004.
49. Hacıyev, A. Mətbuatda işlənən terminlər dəqiq olmalıdır // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2002. – s. 70-72.
50. Hacıyeva, İ.H. Azərbaycanda dil quruculuğu: / dis. / – Bakı, 2007. – 253 s.
51. Hacıyev, K. Dilin təmizliyi uğrunda mübarizə əbədi və bəşəri problemdir // – Bakı: Tədqiqlər, – 2004. – s. 80-88.
52. Hacıyeva, T.İ. Qloballaşmanın dilə təsirinin linqvopolitoloji problemləri: / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı. 2008. – 150 s.
53. Hacıyeva, T.İ. Qloballaşmanın dilə təsirinin linqvopolitoloji problemləri / – Bakı: – 2008. – 293 s.
54. Hacıyeva, T.İ. Qloballaşma və dil // – Bakı: Tədqiqlər, – 2006. №2, – s. 10-18.
55. Hacıyeva, T.İ. Qloballaşma və lokallaşma proseslərinin türk dövlətlərinin dil siyasətinə təsiri / T.İ.Hacıyeva. – Bakı: BDU, – 2006. №2, –s.149-153.

56. Həbibova, S.Y. Mətbuatda gedən dil prosesləri – leksika: / namizədlik diss. / – Bakı, – 1993. – 147 s.
57. Həsənov, B.S. Alınma söz məsələsi və dildə söz alınması hadisəsinə dair bəzi mülahizələr // – Bakı: Metodika və dilçilik, II buraxılış .–1981
58. Həsənov, B.S. Dildə söz alınması hadisəsi və alınma sözlərin mənimsənilməsi xüsusiyyətləri: / namizədlik diss. / – Bakı. 1974. – 201 s.
59. Həsənov, R. Qloballaşma prosesinin xarakterik xüsusiyyətləri: [Elektron resurs] / – Bakı: –2015. URL: <https://nezermedia.az/maraqli/7082-qloballasma-prosesinin-xarakterik-xususiyyetleri.html>
60. Hümətova, L. Qloballaşma prosesləri: baxış bucaqları: [Elektron resurs] / – Bakı, 2015. URL: <http://newtimes.az/az/processestrends/3315>
61. Hüseynova, N. Terminologiya vahidlərinin əvəzlənməsi prinsipləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2004. – s. 84-87.
62. Xəlilov, B. Azərbaycan dilinin izdivac, ixrac və idxal imkanları: V yazı [Elektron resurs] / – Bakı: –2018. URL: <https://m.modern.az/az/news/182895>
63. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, –2013. – 310 s.
64. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: 2008. – 441 s.
65. Xəlilov, S. Elm adamları haqqında / B.Xəlilov. – Bakı: Çəşməoğlu, – 2010. – 312 s.
66. Xəlilov, S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi / S.Xəlilov. – Bakı: Elm, – 2002. – 233 s.
67. Xəlilov, S. Şərq və Qərb. Ümumbəşəri ideala doğru / S.Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – 2004. – 623 s.
68. Xəlilova, A.Z. Azərbaycan dilində idman leksikası / A.Z.Xəlilova. – Bakı: – 2014. – 153 s.
69. Xəlilova, T.Ə. Azərbaycan dilində inşaat terminlərinin linqvistik təhlili / T.Ə.Xəlilova. – Bakı: 2006. – 158 s.

70. Xudiyev, N.M. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı / N.M.Xudiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 480 s.
71. Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü / N.Xudiyev. – Bakı: Maarif, – 1989. – 404 s.
72. Xudiyev, N. Rus dilindən alınan düzəltmə terminlərin fonetik-morfoloji xüsusiyyətləri // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 1990. №3, – s. 92.
73. İsmayılov, E., Kəngərli Z. Yeni inteqrasiya modeli // – Bakı: Dirçəliş. XXI əsr, – 2003. № 62, – s. 108-118.
74. İsmayılova, M. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi (dərs vəsaiti) / M.İsmayılova. – Bakı: 2008. – 107 s.
75. İsmayılova, M. Terminşünaslığın əsas məsələləri / M.İsmayılova. – Bakı: Elm, – 1999. – 100 s.
76. İsmayıl, Ş. Rasional İnkişaf Uğrunda Qadınlar Cəmiyyəti: [Elektron resurs] / “Ekspress” qəzeti, 22 aprel 2016-cı il. URL: <http://ogp.org.az/az/index.php/sehla-ismayil-rasional-inkisaf-ugrunda-qadinlar-cemiyyeti/>. (23 noyabr; 16:31).
77. Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 584 s.
78. Qarayev, A.H. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti / A.H.Qarayev, S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1981. – 234 s.
79. Qarayev, A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar / A.H.Qarayev. – Bakı: ADU nəşri, – 1989. – 95 s.
80. Qarayev, Ə. Mədəniyyət və turizm davamlı inkişaf dövrünü yaşayır // Azərbaycan. – 2011, 15 oktyabr. – s. 5
81. Qasımov, M., Qafarova E. Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin assimilyasiyası prosesi / – Bakı: Tədqiqlər, – 2000. №1, – s.151-159.
82. Qasımov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973. – 186 s.
83. Qasımov, X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri / X.Qasımov. – Bakı: – 2009. – 141 s.

84. Qəribli, A. Azərbaycan dili qloballaşan dünyada / A.Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 56 s.
85. Qiyasbəyli, M.N. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı (düzəltmə sözlərin lüğəti) / M.N.Qiyasbəyli. – Bakı: Maarif, – 1987. – 180 s.
86. Qloballaşmaya doğru: məqalələr toplusu / red. Ş.Əhmədov. – Bakı: QASIM, – 2006. – 299 s.
87. Qlobal miqrasiya böhranı: beynəlxalq münasibətlər və qərb siyasəti yeni tarixi dönüş ərəfəsində / redaktor A.Məmmədov. – Bakı: SAM (Strateji araşdırmalar mərkəzi), – 2018, – 307 s.
88. Mahmudova, R. Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi: XI-XIX əsrlər / R.Mahmudova. – Bakı: – 2016. – 53 s.
89. Manafova, M. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi / M.Manafova. – Bakı: – 2010. – 359 s.
90. Mehdiyev, E. Akademik: Prezident İlham Əliyevin fərmanı Azərbaycanın dövlət dilinin saflığının qorunması baxımından qarşıya daha məsuliyyətli vəzifələr qoyur [Elektron resurs] / – Bakı, 2018.
URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2976534.html/>
91. Mehdiyev, R. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri / R.Mehdiyev. – Bakı: XXI YNE, – 2005, – 463 s.
92. Mehdiyev, R. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə / R.Mehdiyev. – Bakı: – 2007. – 671 s.
93. Mehdiyev, R. Vətəndaş cəmiyyətinə yol açan ideyalar / R.Mehdiyev. – Bakı: – 2006. – 583 s.
94. Məmmədli, F. Azərbaycan ədəbi dili: 1990-2010-cu illər / F.Məmmədli. – Bakı: – 2012. – 46 s.
95. Məmmədli, F. Azərbaycan dilində linqvistik ekvivalentlər (dərs vəsaiti) / – Bakı: – 2012. – 44 s.
96. Məmmədli, F. Dərd üzünü gizləyir / F.Məmmədli. – Bakı: Adiloğlu, – 2011. – 159 s.

97. Məmmədli, N. Alınma terminlər: 1920-1995-ci illər / N.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 1997. – 312 s.
98. Məmmədov, İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası: / filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 1993. – 64 s
99. Məmmədov, İ.O. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri // – Bakı: Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, – 1985. №2, – s.81-83.
100. Məmmədov, İ.O. Qəzetdə işlənən bir neçə semantik neologizm haqqında // – Bakı: S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, Jurnalistika seriyası, – 1973. №3, – s.47-52.
101. Məmmədov, İ.O. Mətbuat üslubunda terminlərin işlənməsi // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2003. – s.33-39.
102. Məmmədov, N. Terminologiyada sinonimlik və dubletlər // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 1990. – 376 s.
103. Məmmədov, Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı / – Bakı: ADPI nəşri, – 1987. – 83 s.
104. Məmmədova, M. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində leksik-semantik dəyişmələr: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2002. – 136 s.
105. Mövsümov, C. İqtisadi lüğət / C.Mövsümov. – Bakı: –2010. – 484 s.
106. Muxtarova, V.R. Dilin zənginləşməsində sosial-kulturoloji amillərin rolu: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı: –2011. – 142 s.
107. Musayeva, M.İ. Azərbaycan dilində mülki aviasiya terminlərinin formalaşmasında tərcümənin rolu: / dis. / – Bakı: –2007, – 147 s.
108. Mustafayeva, Ş.M. Müasir Azərbaycan dilində ingilis dilindən alınma texniki terminlər: / filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi üçün təqdim olunmuş dissertasiya / – Bakı: – 2007, – 141 s.
109. Nəzirli K.İ. Dövri mətbuatda ingilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu: / filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı: –2003. – 27 s.

110. Nüfuzun qorunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına dair memeorandum // Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığı üzrə nümayəndənin sifarişi ilə “Artıql 19”, Dünya söz azadlığı kompaniyası tərəfindən hazırlanmışdır. – Bakı: – 2004, –19 s.
111. Politologiya (izahlı lüğət) / redaktor R.Mehdiyev. –Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 352 s.
112. Rzai, A.Ə. Azərbaycan dilində alınma məişət leksikası: / filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi üçün təqdim olunmuş dissertasiya / – Bakı: –1990. – 125 s.
113. Sadıqova, S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, –1997. – 191 s.
114. Sadıqova, S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002. – 230 s.
115. Sadıqova, S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri /S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2005. – 231 s.
116. Sadıqova, S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının təşəkkülü və inkişafı /S.Sadıqova. – Bakı: Elm, –2005. –348 s.
117. Sadıqova, S.A. Definitiv terminlərin yaranması // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2002, – 136 s.
118. Serebrennikov, B.A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası / B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva. – Bakı: Səda, – 2002. – 380 s.
119. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası: Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2000. – 374 s.
120. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri / Y.M.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1992. – 408 s.
121. Süleymanlı, M. Söz içində söz / M.Süleymanlı. – Bakı: – 2006. – 88 s.
122. Şükürov, A. Fəlsəfə və qloballaşma / A.Şükürov. – Bakı: Adiloğlu, – 2002. – 440 s.
123. Şükürov, A. Kulturologiya / A.Şükürov. – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – 274 s.
124. Şükürov, A. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri / A.Şükürov. – Bakı: Adiloğlu, – 2001. – 170 s.

125. Şükürov, A. Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah / A.Şükürov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, – 2006. – 191 s.

126. Texniki terminlər lüğəti (rusca-azərbaycanca-İngiliscə) / redaktor A.Y.Piriyev, Q.H.Cəfərov, A.S.Hacıyev. – Bakı: Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi, – 2004, – 368 s.

127. Türkcə sözlərin Azərbaycan dilində mənaları: 1-ci hissə [Elektron resurs] / – 2012.

URL:<https://kayzen.az/blog/turk-dili/8921/t%C3%BCrkc%C9%99-s%C3%B6zl%C9%99rin-az%C9%99rbaycan-dilind%C9%99-m%C9%99nalar%C4%B1-1-ci-hiss%C9%99.html>

128. Ulusel, R. Qloballaşma və Türk sivilizasiyası / R.Ulusel. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2005. – 151 s.

129. Ulusel, R. Ulutürklük, Qloballaşma çağında milli özünüdərkətmə və geostrategiya / R.Ulusel. – Bakı: Az Ata M, – 2002. – 89 s.

130. Vaqifqızı, Lamiə. Türk və Azərbaycan dillərində özləşmə prosesinin tarixi (XX əsr): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2014. – 23 s.

131. Verdiyeva, Z. Semasiologiya / Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Bakı: Maarif, – 1979. – 304 s.

132. Verdiyeva, Z.N. Terminologiyada sinonimlik məsələsi // – Bakı: Azərbaycan terminologiyası problemləri, – 1988. – s. 68-71.

133. Veysəlli, F. Qloballaşma və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə qlobal dil problemi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2012, – s. 20-26.

134. Yaqubova, T. Azərbaycan mətbuatında rus və Avropa mənşəli morfemlər: 1920-2000-ci illər // – Bakı: Tədqiqlər, – 2003. №2, – s 107-109.

135. Yaqubova, T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar: 1990-2000 / – Bakı: MBM, – 2008. – 152 s.

136. Yeni sözlər, yeni mənalar lüğəti: [Elektron resurs] / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı, 2016./

URL: <https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2381/Yeni-sozler-ve-yeni-menalar-lugeti> [“Art of beauty” jurnalı, №6, 2012, səh 20].

137. Абдуллаева К.Т. Изменения в топонимах Азербайджана в эпоху глобализации // - Нижневартговск.Бюллетень науки и практики- научный журнал. -2017. №8. - s. 286-290.

138. Абдуллаева К.Т. Влияние глобализации на ономастику и терминалогию языка // -Пенза. Наука и просвещение. XI Международногонаучно-практического конкурса. -2017. №11. – s. 169-173.

139. Абдуллаева К.Т. Лексикология Азербайджанского языка в эпоху глобализации //- Пенза. Наука и просвещение. Современные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации. II Международногонаучно-практического конкурса. –09 ноябрь –2016, –s. 82-86.

140. Алекперов, А.К. Лексическое значение в семиологической структуре слова // Советская тюркология, Баку –1976. №2, –с. 35-42.

141. Алиев, Г.Р. Русские заимствования в азербайджанском языке / – Ашхабад: АКД. – 1973. –32 с.

142. Алиева, С.Д. Структурно-семантический анализ терминов в Азербайджанском языке, заимствованных из русского языке / –Баку: АКД, – 1990. – 25 с.

143. Амирова, Т.Г. Заимствование и его роль в развитии и обогащении синоним (на материале разносистемных языков) / – Баку: АКД, – 1975.–32 с.

144. Асланов, В. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка: Внутренняя реконструкция исконна - тюркской лексики /В.Асланов. – Баку: Елм, – 2003.– 271 с.

145. Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии /– Москва: МГУ, –1975.

146. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / Изд. 5-е. – Москва Либроком: URSS, – 2009. – 569 с.

147. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов /О.С.Ахманова. –Москва: Советская энциклопедия, – 1966.– 608 с.
148. Байрамов, И.М. Пути обогащения современного азербайджанского литературного языка за счет народно-разговорной речи: лексика и фразеология): /Автореф. Дисконд. филол. наук. /– Баку, – 1986.– 27 с.
149. Баскаков, Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н.А.Баскаков. –Москва: Высшая школа, – 1969.– 384 с.
150. Баскаков, Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов / Н.А.Баскаков. –Москва: АН СССР. В.сб., Вопросы терминологии, – 1959 – 28 с.
151. Баскаков, Н.А. Этнографическая лексика и терминология в национально-русских словарях (на материале тюркских языков) // – Л.: Проблема определений терминов в словарях разных типов, – 1976, – с. 20-31.
152. Блумфилд, Л. Язык /Л.Блумфилд. –Москва: Изд-во «Прогресс»,– 1968. – 606 с.
153. Брагина, А.А. Русское слово в языках мира / Брагина, А.А. – Москва: Просвещение, – 1978, – 192 с.
154. Бروفман, М.В. Французские заимствования в английском языке в XVII-XVIII вв.: / Канд. Дисс. / –Москва, – 1958. – 235 с.
155. Булаховский, Л.А. Введение в языкознание / Л.А.Булаховский. – Москва: Учпедгиз, – 1953. – 177 с.
156. Виноградов, В.В. Основные типы лексических значений слова //– Москва: Вопросы языкознания, – 1953. №5, – с. 3-29.
157. Гак, В.Г. Ассиметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Семантические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Научный симпозиум, –М.: Изд-во МГУ, – 1971, ч. II. – с. 118-132.
158. Гумбольдт, В. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие // – Москва: Избранные труды по языкознанию, Прогресс, – 1984.– с. 324-326.

159. Джафаров, Р.Дж. Технические термины западноевропейского происхождения в азербайджанском языке: /Автореф. дис... канд. филол. Наук /– Баку, – 1990.– 20 с.
160. Лотте, Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоположений // –Москва: –1982. – с.5.
161. Мусаев, К.М. Основные проблемы изучения лексики тюркских языков // СТ, – 1978. №3, – с.35.
162. Реформатский, А.А. Введение в языковедение /А.А.Реформатский. – Москва: АСПЕНТ ПРЕСС, – 1996. – 275 с.
163. Сафаралиева, Дж. Принципы заимствования терминов из русского языка и через его посредства //– Баку: АКД, – 1991.– 27 с.
164. Худиев, Н.М. Закономерности развития словарного состава азербайджанского языка в советский период /– Баку: АДД, – 1990.– 61 с.
165. Чикобава, А.С. Введение в языковедение /А.С.Чикобава. – Москва:– ч. 1, 2. - 1953. – 244 с.; – 260 с.
166. Чикобава, А.С. Проблема языка как предмета языковедения /А.С.Чикобава. – Москва:– 1959. – 178 с.
167. Чэнь, Юйпин. Иноязычные заимствования в современном русском языке: [Elektron resurs] / – Китай, [2015.](https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke)
[URL:https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke](https://cyberleninka.ru/article/n/inoyazychnye-zaimstvovaniya-v-sovremennom-russkom-yazyke)
168. Щански, В.М. Лексикология современного русского языка/ М.Щански. – Москва: Наука, – 1972.– 327 с.
169. Юналеева, Р.А. Опыт исследования заимствований / Р.А.Юналеева. – Казан: – 1982.– 119 с.